Islamic Azad University, Abhar Branch, Iran

Payām-e Bāstānshenās
Archaeologist's Message

Journal homepage: https://peb.abhar.iau.ir/

Print ISSN: 2008-4285 **Online ISSN: 2980-9886**

The Role of the Ruling Families in the Sassanid Era Based on Archaeological Works

Iraj Rajabi [1], Shahram Jalilian [2], Javad Sakha [3], Mahnaz Sarpishegi [3]

[1] *PhD in History, Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran. Corresponding author:* mahdira1393@gmail.com
[2] *Professor, Department of History, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.*
[3] *Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran.*

ARTICLE INFO

Article history:
Received 29 October 2023
Revised 25 November 2023
Accepted 6 December 2023
Published 21 July 2024

Keywords:
Spahbad
Spandiad
Zik
Sassan
Soren Pahlav
Karen Pahlav
Mehran

ABSTRACT

The Sassanid Empire not only had unique characteristics in terms of social, political, cultural, and religious structure but also in terms of geographical conditions and the extent of its territory. According to historical reports, after the fall of the Parthians and the coming to power of the Sassanids, the entire socio-political structure of the society as well as the clan system, as one of the main symbols of the continuation of the power of the Ruling Families, was transferred to the Sassanid period. During the Parthian and Sassanid eras, the administration of all the affairs of the country was in the hands of the "Seven Families". These dynasties were considered as the main foundations of maintaining, stability and continuity of political sovereignty in Iran. The sphere of political influence of these Families in ancient times is extensive and significant, in such a way that not only in many cases, the removal and installation of kings done by them, but sometimes the government was also formed by these Families. The present study aims to examine the role of ruling Families in the Sasanian period. Archaeological works and historical reports have been the basis of this study. So far, comprehensive and independent research has not been done about the Ruling Families, their socio-political position, and their effects on the developments of the Sassanid period, and therefore there is very little and scattered information about them and their performance in the political system of Iran.

Citation: Rajabi, I., Jalilian, S., Sakha, J., & Sarpishegi, M. (2024). The Role of the Ruling Families in the Sassanid Era Based on Archaeological Works. *Payām-e Bāstānshenās, 16*(30), 137-167. (In Persian)
https://doi.org/10.30495/peb.2023.1998038.1038
© 2024 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

The Sassanid social structure and administrative system were: the Family of Ardeshir Babakan at the top of the social classes; Then the class of elders or Waspohran, who were in charge of the most important state and military officials; After that, the classes of clerics, teachers, artisans and farmers. The Ruling Family was at the head of social, economic, political, and religious power and institutions in various forms during the Parthian and Sassanid eras. This situation continued until the end of the Sassanid era. According to historical documents, with the collapse of the Parthians and the coming to power of the Sassanids, the entire socio-political structure of the society as well as the Family system was transferred to the Sasanian era. During the Parthian and Sasanian eras, the administration of the country was in the hands of the "Seven Families". These Families were considered the main bases for the preservation, stability, and continuity of the government. Mehr Narsi and his Family had an important position (Mehrabadi, 1993: 165).

The importance of choosing this topic is because according to the author's searches, specific and independent studies that can provide accurate and detailed information about the Ruling Families, their position, and their role and influence in the developments of the mentioned periods have not been done. Therefore, there is no sufficient information about the mentioned Families and their performance, except for a few things. By resorting to this limited information and some brief studies about pre-Islamic dynasties, the author tries to provide an independent and detailed study in relation to the Ruling Families, especially the Mehr Narsi Family, and their role in the developments of the Sassanid period. This issue is examined and explained from many angles.

Methodology

This study was carried out by descriptive-analytical method. From a historical point of view, the role of the Ruling Families in the socio-political and religious developments of the Sasanian period has been investigated. The introduction of the archaeological remains of the Ruling Families can also add to the richness of the author's historical research.

Discussion

The Seven Distinguished Families of the Sassanid Period

We will examine each of these great Sassanid Families separately:

1-Sassanid Family

There were seven great Ruling Families in the Sassanid period, in terms of importance, the Sassanid Ruling Family was considered the first (Christensen, 1999: 73).

2-Karen Family

This name is also recorded as Karen, Gharen, Gharan, and Garenes (Mehrabadi, 1993). This Family has existed since the Parthians and Sassanids. It is assumed that during the Sassanid period, the maintenance of the Kavian Flag was the responsibility of a Family (Noldeke, 2009: 679). The Karen Family enjoyed special prestige during the Parthian and Sassanid periods. Some names of the Karen Family are: Karens, Karins, Qaren, Karin, Qaran, Qaran Barzmehr, Thukher, Zarmehr, El Zarmehr (Mehrabadi, 1993: 186).

Works attributed to the Karen Family:

1- The relief of Firouzabad: in the image of Ardeshir's coronation, the representative of Karen is standing behind him and holding a windbreaker on his head (Lukonin, 1999: 308-309).

2- Naqsh-e Rajab: in the image of the coronation of Ardeshir I, the representative of Karen is standing next to Shapur (Lukonin, 1971: 308-309).

3- Naqsh-e Rostam: in the scene of the battle of Hormazd II, in Naqsh-e Rostam, Karen is wearing uniform armor and wearing his helmet (Lukonin, 1971: 322) (Fig. 1).

Figure 1: Karen with his Roman helmet, thrown down from the horse by Hormazd II, Naqsh-e Rostam.

3-Soren Family

The names of several warriors and nobles of the Parthian and Sassanid periods and all of them were considered noble Families. The root of the word Soren comes from Thoreh, which means hero or mighty. In mentioning the name of the Sorens, Mehrabadi has mentioned 14 of these Families who were part of the nobles and warlords during the Parthian and Sassanid periods. The name of Soren appears for the first time in the Parthian period when Arshak ascended the throne.

Works attributed to the Soren Family:

1- Naqsh-e Rajab.

2- Paikoli Narsi inscription (Lukonin, 1971: 108-109).

3- Sorin stream in Cheshmeh Ali, Ray (Noldeke, 2009: 681) (Fig. 2).

Figure 2: Sorin stream, which today is called Cheshmeh Ali.

4-Mehran Family

The name of the Mehran Family was mentioned since the time of Ardeshir I of Sassanid when Ardeshir saw the union of the Parthian Family of Mehran and the Sassanid Family. He made sure that no more danger threatened Iran (Shahbazi, 2010: 292). This Family owned large parts of the plains around Tehran (Ray) and Pars. Because the state of Pars was the main seat of the Sassanids, the Mehran Family was not allowed to sell their vast properties. They could only bequeath their spellings to the next generation (Mirahmadi, 2011: 640).

Works attributed to the Mehran Family:

1- Bistun inscription: Under the inscription of Darius in Bistun, there is a relief from the Sassanid period. The first person is the King, the second person is Gudarz, and the third person is a person named Mehran from the Mehran Family.

2- Ray: Cheshmeh Ali area in the city of Ray (Kariman, 1975, Vol. 1: 317-318).

3- Deh Mehran: in Shahr-e Ray, near the three roads of the mint (Kariman, 1975, Vol. 1: 317-318).

5-Spandyar Family

Espandyar is recorded as Asfidiar, Esfandiar, and Esfandiaz. This Family traces its lineage to Esfandiar, son of Gashtasp, who had eleven generations of power in Iran. The Family's power zone was in Ray. In addition, they had properties in Fars and Khorasan. In his genealogy, Ardeshir Babakan traces his descent to Esfandiar son of Vishtasb (Gashtasb) and in this way connects himself with the Kiyanians (Weishofer, 2014: 212).

Works attributed to Mehr Narsi:

1-Mehr Narsian Fire Temple: The first fire temple was in the Barin Plain and the village of Abarvan, which Tabari also mentions, was the birthplace of Mehr Narsi (Tabari, 1973: 652).

2- Jareh Fire Temple: It is located above the Jareh River (Tabari, 1973: 626) (Fig. 3).

Figure 3: Jareh Fire Temple.

6-Espahbad Family

This name has been recorded as Espahbad, Espahpat, Esanbad, Sepahbad and Sepahbaz. There is no doubt that the word Espahbad has been common in Iranian religions since ancient times; This word has been recorded in ancient Persian as "Spadhapati", in Pahlavi as "Spahbaz", in Armenian "Sparapet" and in Syriac as "Aspabad" (Nafisi, 2005: 283).

7-Zikh Family (Zik)

This name is recorded as Zik and Zikes. Contrary to what is wrongly thought now, Zikh was the name of a position or title and not a Family. Zikh has been one of the highest administrative positions and sometimes combined with the military. Although Faustus of Byzantium and Agatha Najoles have considered Zikh (Zik) as a Family name, Menanders considers Zikh to be one of the highest positions of Iranians. The sphere of influence of this dynasty was in the Media of Azerbaijan (Zarinkoub, 1998: 350). Mehrabadi mentioned four cases of this Family in his book (Mehrabadi, 1993: 183). In the inscription of Shapur I, in Naqsh-e Rostam, in paragraph 22, in the mention of the elders accompanying the king, the name of Babak Zik is mentioned as the head of ceremonies (Fray, 2004: 116).

Conclusion

The Ruling Families included tribes that, although they apparently ruled independently, actually being maintained their existence by uniting with each other in times of danger. These tribes who had migrated to Iran as a group, due to having some facilities such as weapons, horses, skills, and martial arts such as horse riding and shooting, were able to overcome the native tribes from the very beginning of their arrival in Iran. At the time of the establishment of the government, these tribes defined their class and position in the first step. They formed a special social stratification in Iran and monopolized political leadership by the privileged classes. With their decisions and actions, they played an effective role in the administration of political, social, and religious affairs in Iran.

References

Christensen, A. (1999). *Iran during the Sasanian era*, translated by Rashid Yasmi. Tehran: Contemporary Voice (in Persian).

Kariman, H. (1975). *Ancient Ray*, Volume 1. Tehran: National University of Iran, second edition (in Persian).

Lukonin, V. G. (2005). *Sassanid Iran*, translated by Inayatullah Reza. Tehran: Scientific and Cultural Publications (in Persian).

Mehrabadi, M. (1993). *The Ruling Families*, with an introduction by Dr. Mohammad Javad Mashkoor and Dr. Ehsan Eshraghi. Tehran: Fathi (in Persian).

Mirahmadi, M. (2011). *The history of research developments in Iranology in the history of Iranian culture in ancient times*. Tehran: Tahouri (in Persian).

Nafisi, S. (2005). *History of Sassanid Iranian Civilization*. Tehran: Asatir (in Persian).

Noldeke, T. (2009). *History of Iran and the Arabs (Tabari's history)*, translated by Abbas Zaryab Khoei. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies (in Persian).

Shahbazi, S. (2010). *Sasanian history*, translation of the Sasanian section from Tabari's History, and its comparison with Balami's history. Tehran: Academic Publishing Center (in Persian).

Tabari, Muhammad bin Jarir (1973). *Tabari's history*, second volume, revised by: Abulqasem Payandeh, vol.2. Tehran: Farhang Iran Foundation, first edition (in Persian).

Zarinkoub, A. (1998). History of Iranian people (1) Iran before Islam. Tehran: Amir Kabir Publications (in Persian).

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۴۲۸۵-۲۰۰۸

شاپا الکترونیکی: ۹۸۸۶-۲۹۸۰

دورهٔ ۱۶، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۴۰۳

نقش خاندان‌های حکومتگر در دورهٔ ساسانیان با تکیه بر آثار باستان‌شناسی

ایرج رجبی [۱]، شهرام جلیلیان [۲]، جواد سخا [۳]، مهناز سرپیشگی [۳]

۱ دانش‌آموخته دکتری، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ابهر، ابهر، ایران. نویسنده مسئول: **mahdira1393@gmail.com**

۲ استاد، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

۳ گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ابهر، ابهر، ایران.

اطلاعات مقاله:

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۸/۷

پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۵

واژگان کلیدی:

اسپاهبد

اسپندیاد

زیک

ساسان

سورن پهلو

کارن پهلو

مهران

چکیده

شاهنشاهی ساسانی نه تنها از نظر ساختار اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و دینی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بود، بلکه از لحاظ شرایط جغرافیایی و وسعت قلمرویش نیز برجسته بود. بر طبق گزارش‌های تاریخی، پس از سقوط اشکانیان و به قدرت رسیدن ساسانیان، تمام ساختار اجتماعی ـ سیاسی جامعه و نیز نظام خاندانی، به‌عنوان یکی از نمادهای اصلی تداوم قدرت خاندان‌های حکومتگر، به عصر ساسانی منتقل شد. طی دوران اشکانی و ساسانی، اداره تمام امور کشور در دست «هفت خاندان» بود. این خاندان‌ها به‌عنوان اصلی‌ترین پایه‌های حفظ، پایداری و استمرار حاکمیت سیاسی در ایران محسوب می‌شدند. حوزه نفوذ سیاسی این خاندان‌ها در دوران باستان بسیار گسترده و قابل توجه است، به نحوی که نه تنها در بسیاری از مواقع، عزل و نصب پادشاهان به دست آن‌ها انجام می‌شد، بلکه گاهی تشکیل حکومت نیز توسط این خاندان‌ها صورت می‌گرفت. پژوهش حاضر در صدد است، به بررسی نقش خاندان‌های حکومتگر در دوره ساسانی بپردازد. آثار باستان‌شناسی و گزارش‌های تاریخی مبنای این مطالعه بوده است. تاکنون پژوهش جامع و مستقلی دربارهٔ خاندان‌های حکومتگر، جایگاه اجتماعی ـ سیاسی و تأثیرات آن‌ها در تحولات دوره ساسانی انجام نشده است و لذا اطلاعات بسیار اندک و پراکنده‌ای دربارهٔ آن‌ها و عملکردشان در دستگاه سیاسی ایران وجود دارد.

*** استناد:** رجبی، ایرج، جلیلیان، شهرام، سخا، جواد، سرپیشگی، مهناز (۱۴۰۳). نقش خاندان‌های حکومتگر در دورهٔ ساسانیان با تکیه بر آثار باستان‌شناسی. *پیام باستان‌شناس*، ۱۶(۳۰)، ۱۳۷-۱۶۷. DOI: 10.30495/peb.2023.1998038.1038

مقدمه

شاهنشاهی ساسانی (که مردم به آن ایرانشهر می‌گفتند) آخرین شاهنشاهی ایرانی پیش از حمله اعراب به ایران بود که از سال ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی (۴۲۷ سال)، افزون بر چهار سده، تداوم یافت و بر ایران فرمان راند (موله، ۱۳۶۳: ۲۰). این حکومت یکی از دو حکومت بزرگ جهان متمدن آن روز (در آسیای غربی) بوده است که نه تنها به لحاظ ساختار سیاسی، دینی، فرهنگی و اجتماعی، و در یک کلام تمدن، از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار بوده است، بلکه به لحاظ جغرافیایی و وسعت مرزهایش نیز برجسته می‌نماید.

ترکیبات اجتماعی و نظام اداری ساسانی عبارت بودند از: خاندان اردشیر بابکان در رأس طبقات اجتماعی و سپس طبقات بزرگان یا واسپوهران که مهم‌ترین مقامات کشوری و لشکری را عهده‌دار بودند و پس از آن، روحانیون، دبیران، پیشه‌وران و کشاورزان در طبقات اجتماعی بعدی قرار داشتند. خاندان سلطنتی در دوره اشکانیان و بعد از آن، در زمان ساسانیان، به اشکال مختلف، در رأس قدرت و نهادهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و دینی قرار داشتند و این وضعیت تا پایان عصر ساسانی ادامه یافت. بر طبق شواهد و مستندات تاریخی، با برافتادن اشکانیان و به قدرت رسیدن ساسانیان، تمام ساختار اجتماعی و سیاسی جامعه و از جمله نظام خاندانی، به‌عنوان یکی از نمادهای اصلی تداوم قدرت خاندان‌های حکومتگر به عصر ساسانی منتقل شد. به‌طور مشخص، در بازه مورد اشاره، از آغاز اشکانیان تا پایان ساسانیان، اداره تمام امور کشور به دست «هفت خاندان» بوده است و این خاندان‌ها به‌عنوان اصلی‌ترین پایه‌های حفظ، پایداری و استمرار حکومت‌های متبوع خود به حساب می‌آمدند. مهرنرسی و خاندان او از جایگاه مهمی برخوردار بودند (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۶۵).

اهمیت انتخاب این موضوع بیشتر از آن جهت است که طبق جستجوهای محقق، تألیفات و تحقیقات مشخص و مستقلی که بتواند اطلاعات دقیق و مفصلی در رابطه با خاندان‌های حکومتگر، جایگاه آنها و نقش و تأثیرشان در تحولات دوره خدمات‌شان به دست دهد، انجام نشده است و جز مطالب بسیار اندک و پراکنده در میان تحقیقات ناچیز و آثار تاریخی، اطلاعات خاصی درباره خاندان‌های مذکور و عملکردشان نداریم. بنابراین، نگارنده با توسل به این اطلاعات محدود و با در کنار هم قرار دادن مطالب پراکنده در منابع تاریخی دستِ اول و پاره‌ای مطالعات که اشاره مختصری به خاندان‌های مزبور در دوره پیش از اسلام داشته‌اند، سعی دارد تا پژوهشی مستقل و مفصل در ارتباط با خاندان‌های حکومتگر به ویژه خاندان مهرنرسی و نقش‌شان در تحولات دوره ساسانی ارایه داده و موضوع مربوطه را از زوایای متعدد بررسی و تبیین نماید. با این امید که یافته‌های تحقیقش بتواند روشنگر زوایای تاریک بخشی از تاریخ ایران پیش از اسلام باشد. بر این اساس، به روش تبیینی ـ تحلیلی و از دیدگاه تاریخی، به بررسی نقش و تأثیر خاندان‌های مذکور در تحولات سیاسی و دینی عصر ساسانی پرداخته شده است.

یکی از خاندان‌های حکومتگر در ایران، خاندان اسپندیاذ بود که از شاخه‌های مهم آن می‌توان به خاندان «مهرنرسی» اشاره کرد. خاندان مهرنرسی همواره از جایگاه ویژه‌ای در مناسبات سیاسی و دینی برخوردار و مورد توجه حکام بود. به‌طوری که گاه مورد حسادت رقبای خود قرار می‌گرفت (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۶۶).

همچنین، چنانکه به گواهی اسناد و شواهد تاریخی، دین و سیاست متمرکز به‌عنوان دو رکن اصلی حکومت ساسانیان محسوب می‌شده است، لذا بی‌گمان حضور وزرایی از خاندان‌های حکومتگر با ویژگی‌های یادشده، در نظام سیاسی حکومت ساسانی از یک‌سو، و اهمیت دین و مذهب به عنوان رکنی از ارکان حکومتی و سیاسی که نظامی هماهنگ در دنیای سیاست ساسانیان به وجود آورده بود، از سوی دیگر، موضوع جالب توجه و ارزنده‌ای برای مطالعه به نظر می‌رسد. با عنایت به اینکه گاهی این نظام هماهنگ به دلیل رقابت بین قدرت سلطنت و اشرافیت با روحانیت دچار فراز و نشیب‌هایی می‌شد، اهمیت و ضرورت موضوع مطالعه را دوچندان می‌کند. در واقع، در زمان ساسانیان، مذهب از مهم‌ترین عوامل مؤثر در زندگی اجتماعی و سیاسی بوده است. بنابراین، هر حکومت و خاندانی که بر سر کار می‌آمد، به‌نوعی پذیرای این اختلاط دین و سیاست بود و همت خود را در توسعه و گسترش این وضعیت، مصروف می‌داشت.

با توجه به آنچه گفته شد و نیز با عنایت به ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دینی حاکم بر عصر ساسانی که شرایط منحصر به فردی بر آن بخشیده بود؛ همچنین، نظر به اینکه تاکنون هیچ بررسی و کنکاشی پیرامون موضوع پیش رو، یا موارد مشابه همچون بررسی عملکرد و نقش خاندان‌های ایران باستان صورت نگرفته است، زوایای تاریک و مغفول زیادی در این رابطه وجود دارد؛ بنابراین، می‌طلبد که جهت برطرف نمودن ابهامات، در برهه‌ای از تاریخ پیش از اسلام پژوهشی انجام دهیم. ناگفته پیداست که دقت در شرایط و ویژگی‌های حاکم بر دوره مورد مطالعه و برجستگی حضور و عملکرد خاندان‌های حکومتگر در مناسبات سیاسی و دینی آن عصر، و سایر دلایل و مستندات که در طول پژوهش، اشاره خواهند شد، ضرورت مطالعه حاضر را مدلّل می‌سازد، و از دید نگارندگان، اهمیت و لزوم شرح و تبیین مسئله را می‌طلبد. لذا ما سعی داریم با نگاهی عمیق و بی‌طرفانه به کمّ و کیف حضور و نقش خاندان‌های حکومتگر در تحولات و مناسبات سیاسی و دینی دوره ساسانی، واقعیات مبتنی بر شواهد متعدد تاریخی را ارائه نماییم.

هفت خاندان ممتاز عصر ساسانی

در اینجا، هر یک از خاندان‌های حکومتگر و بزرگان آنها در دوره ساسانی را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱-خاندان ساسانی

خاندان‌های ممتاز یا واسپوهران به هفت گروه تقسیم می‌شدند که خاندان ساسانی نخستین دودمان از دودمان‌های هفتگانه محسوب می‌شود (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۷۳). سلسله ساسانی، آخرین شاهنشاهی ایران باستان پیش از حمله اعراب به ایران در سده‌های هفتم و هشتم میلادی بود که از سال ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی به مدت ۴۲۷ سال بر ایران فرمان راند. شاهنشاهان این دولت از دودمان ساسانیان بودند. این شاهنشاهی یکپارچه که به نام خاندان ساسان نامیده می‌شد، اردشیر بابکان با شکست اردوان پنجم، واپسین شاهنشاه اشکانی (پارتی) پایه‌گذاری کرد که بیش از چهار سده دوام آورد و پس از اشکانیان، طولانی‌ترین سلسله شاهنشاهی ایرانی ـ پارسی محسوب می‌شود. به این ترتیب، امپراتوری نو ـ پارس، با پیروزی بر امپراتوری پارت، جانشین آن شد و دوباره پارسیان را به عنوان یک قدرت بزرگ در اواخر دوران باستان در کنار رقیب همسایه خود، امپراتوری روم شرقی (بیزانس) باز تأسیس کرد. مهمترین گروه نجبای پارتی، هفت خاندان بزرگ بودند

که در رأس طبقات اجتماعی، پس از خاندان سلطنتی قرار داشتند. در بین آنها دودمان مهران و اسپندیان انتساب به سلسله اشکانی را جزء امتیازات خود می‌دانستند و بدان مباهات می‌کردند (بیانی، ۱۳۸۴: ۷۸). به نظر می‌رسد یکی از دلایلی که باعث شد در اواخر دوره ساسانی، خاندان مهران در مقابل ساسانیان بایستند، همین عامل بود، زیرا بهرام چوبین زمانی که با خسرو پرویز روبرو می‌شود، حیثیت خاندانی خود را در انظار به رخ خسرو پرویز می‌کشد. در هر حال، اردشیر بابکان، از خاندان ساسان که خود با همکاری دیگر خاندان‌های بزرگ به حکومت رسید، کوشید برای ایجاد تمرکز در کشور و پایان بخشیدن به نظام ملوک‌الطوایفی و حاکمیت سران قبایل حکومتگر از قدرت دین استفاده کند و بدین طریق برای مدتی از نفوذ و قدرت خاندان‌های حکومتگر بکاهد. در همین راستا، ساسانیان برای کاهش نفوذ آنها در سرزمین‌های تحت سلطه سعی کردند سران این خاندان‌های بزرگ را در رأس دستگاه‌های بزرگ اداری مملکت استخدام کنند، تا ضمن از بین بردن دامنه نفوذ آنها در مناطق خود که دارای املاک فراون بودند، آنها را در مرکز حکومتی، تحت کنترل و بر تحرکات آنها نظارت داشته باشند. اما ظاهراً این تدابیر نتوانست از دامنه قدرت و نفوذ آنها بکاهد. به‌دیگر سخن، با این سیاست، رقابتها به دربار و مرکز حاکمیت ساسانی کشیده شد. تاریخ عصر ساسانی مملو از داستان‌های دسایس و رقابتهای اشراف و نجبای پارتی و پارسی بر ضد شاهنشاهان است (ورداسبی، ۱۳۵۷ : ۸۰).

۲-خاندان کارن

اسم کارن Karen به شکل کارین karen، قارن Gharen، قارن Gharan و کارنس Garenes نیز ثبت شده است (مهرآبادی، ۱۳۷۲). این خاندان از زمان اشکانیان و ساسانیان وجود داشته است. حدس بر این است که در زمان ساسانیان نگهداری از درفش کاویان بر عهده اینان بوده است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۶۷۹). خاندان کارن در دوران اشکانیان و ساسانیان از اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده است. چند نام از خاندان قارن عبارتند از: کارنس، کارینس، قارن، کارین، قارن، قارن برزمهر، ثوخر و زرمهر، زرمهر، ال زرمهر (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۸۶).

از خاندان کارن که در فراز و فرود سلسله ساسانی نقش داشت، در متون گوناگون یاد شده است که ما به نام چند تن از آنها در اینجا اشاره خواهیم کرد.

کارن پسر گشنسب: پهلوانی ایرانی که در زمان یزدگرد اول سردسته بزرگان بر ضد او بود که چون یزدگرد بزه کار بمرد و پیکر او را به پارس بردند به همراه بزرگان دیگر در انتخاب جانشین یزدگرد نقش فعالی داشت (رستگار فسائی، ۱۳۸۸: ۷۳۹).

کارن برزمهر: سرداری پارسی از سرداران بهرام گور که در نبرد با خاقان چین حضور داشت و چون خاقان شکست خورد و اسیر گشت، کارن تا سی فرسنگی او را دنبال کرد و به هزیمت واداشت (رستگار فسائی، ۱۳۸۸: ۷۳۹).

کارن پدر سوفزای: وی از سرداران بزرگ دوره پیروز و قباد ساسانی است (خالقی مطلق، ۱۳۹۰: ۴۴۳).

کارن پسر سوخرا: او چون پدرش سوخرا به دست قباد کشته شد، همراه با برادرانش به طبرستان آمد تا زمانی که کسری انوشیروان به پادشاهی رسید و به فکر فرزندان سوغزا افتاد تا عاقبت، آنان را در سرزمین طبرستان یافت و آنها را گرامی داشت و کارن را سپهبد طبرستان قرار داد.

ژکارین: کارین سردار شاپور دوم که همراه با زیخ قصر اوتاگرس را فتح کرد و ملکه فرندرم را اسیر نمود.

کارن: وی سردار سپاه ایران در جنگ با رومی‌ها و لازیکا در سال ۵۵۰ میلادی بود که با کشته شدن او سپاه ایران منهدم گشت (مهرین، ۱۳۴۲ : ۱۹۴).

کارن جبلی نهاوندی: وی فرمانروای سرزمین گومش (دامغان) بود که عمرش افزون بر صد بود و سالار جنگ و سرپرست خراج خراسان و گومش و گرگان بود. نخست از سوی انوشیروان به آن کار گماشته شده و فرزند او هرمزد هم او را در این کار ابقاء کرده بود. انوشیروان دستور داده بود که او بر تخت زرین نشیند. گویند چون بهرام چوبین از خسرو دوم شکست خورد و به سمت خراسان عقب نشست، در مسیر راه خراسان به گومش رسید که در آن مکان با سپاه کارن روبه رو گردید و کارن او را سرزنش نمود و به جنگ با بهرام پرداخت و سپاه کارن از بهرام شکست خورد و فرزندش کشته و خود اسیر گردید و سرانجام بهرام او را مورد عفو قرار داد (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۴).

کارن: وی از جمله سرداران جنگ قادسیه بود که در این جنگ چون پارسیان شکست خوردند، فرار کرد و در همدان نیز از ابن امیر شکست خورد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۵۷).

کارن: او یکی از سرداران بزرگ ایران بود که در سال ۳۲ هجری قمری از طسین و اهل بادغیس و هرات و قهستان نیرو جمع کرد که بالغ بر چهل هزار جنگجو بود. عبدالله بن خازم سردار عرب در خراسان به سوی کارن لشکر کشید و با وجود کمی سپاهِ خود، با حیله جنگی بر کارن چیره گشت و کارن در میدان نبرد به قتل رسید و عده زیادی از سپاهیانش کشته و عده‌ای اسیر گردیدند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۰۵).

آثار منسوب به خاندان قارن

۱-نقش فیروزآباد: در تصویر تاج‌گذاری اردشیر، پشت سر او نماینده کارن ایستاده و باد بزن را بر سر او گرفته است (لوکونین، ۱۳۵۰: ۳۰۸-۳۰۹).

۲-نقش رجب: در تصویر تاج گذاری اردشیر نماینده کارن در کنار شاپور ایستاده است (لوکونین، ۱۳۵۰: ۳۰۸-۳۰۹).

۳-نقش رستم: در صحنه نبرد هرمزد دوم در نقش رستم، قارن زره یکپارچه به تن کرده و کلاه‌خود بر سر نهاده است (لوکونین، ۱۳۵۰: ۳۲۲) (شکل ۱).

شکل ۱: قارن با کلاه‌خود رومی توسط هرمزد دوم از اسب به زیر افکنده است.

۳-خاندان سورن

نام چند تن از پهلوانان و بزرگان دوران اشکانی و ساسانی است که همه آن‌ها از خاندان بزرگان و نجبا به شمار می‌آمدند. ریشه کلمه سورن از ثوره به معنی قهرمان یا توانا است. مهرآبادی در ذکر نام سورن‌ها به ۱۴ مورد از این خاندان‌ها که در دوران اشکانی و ساسانی جزء اشراف و سپهسالاران جنگ بودند، اشاره نموده است. نام سورن برای اولین مرتبه در دوره اشکانیان در زمان به تخت نشستن ارشک آمده است؛ چنان که در حوالی ۲۳۸ق.م اشک و شش همدستش بر ضد آندرا گوراس، ساتراپ یاغی سلوکی در هیرکانیه و پارتیه قیام کردند و ارشک را به قدرت رساندند. یکی از آن شش سر دسته‌ای که به اشک اول کمک کرد تا به قدرت برسد، رئیس خاندان سورن بود که تاج پادشاهی را هم او پس از پیروزی بر سر اشک گذاشت و این کار کرد در خاندان او موروثی شد. همچنین، او نقش مهم و حساسی در فرماندهی سپاه داشت (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۶۶). لازم به ذکر است، در اینجا به نقش بزرگان این خاندان فقط در دوره ساسانی پرداخته می‌شود.

آناک: او یکی از خاندان‌های بزرگ سورن در اواخر حکومت اشکانیان بود که با قیام اردشیر بر علیه اردوان به او پیوست. او داوطلب شد که با تدبیر، خسرو حاکم ارمنستان که بعد از مرگ اردوان بر علیه اردشیر قیام کرده بود را بکشد. به همین جهت، به ارمنستان رفت و چنان وانمود کرد که از اردشیر فرار کرده و به او پناهنده شده است، آناک در آنجا بود تا این که توانست خسرو را غافلگیر کرده، بکشد و سپس فرار کند. اما، یاران خسرو او را دنبال کردند تا او و خانواده‌اش به رود ارس رسیدند و در آنجا او خود را به آب زده غرق شد و سربازان هم خانواده او را اسیر کردند و همه را کشتند (بیوار، ۱۳۹۲: ۵۲-۵۳).

سورن: وی پسر آناک بود که از ارمنستان به ایران گریخت (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۶۶).

سورن پهلو: وی نیز سپهسالار شاپور دوم در یکی از جنگها با او بود که وی به دست یکی از سرداران ارمنی به نام موش به قتل رسید (نولدکه، ۱۳۸۸: ۴۶۶).

سورن پهلو: وی در عهد بهرام پنجم می‌زیست و عنوان هزار بد داشت و زمانی که اردشیر شاه ارمنی به دربار بهرام فراخوانده شد، بهرام از او خواست به عنوان خویشاوند او را نصیحت کرده و از او بدگویی نماید، ولی سورن قبول نکرد و گفت: «چگونه می‌توانم در اثر جاه‌طلبی و مقام‌پرستی درباره یک دوست سخن‌چینی و بدگویی کنم؟»

سورن دست بر هم: وی در زمان یزدگرد دوم حاکم آدیابن و جرمایه بود (نولدکه، ۱۳۸۸: ۴۶۶).

سورن: وی به پدر ماهبود مشهور بود و به دست ارامنه در سال ۵۷۲ میلادی کشته شد (نولدکه، ۱۳۸۸: ۴۶۶).

ماهبوذ: او از رجال بزرگ عهد ساسانی و معاصر قباد و خسرو انوشیروان بود. نام وی به صورت مهبود، مهابود و مبدوس نیز ضبط شده است. یوستی این نام را به معنای «کسی که ایزد ماه را در ضمیر خود دارد» و «کسی که روح و روانش با تفکر به سوی ایزد حرکت می‌کند» آورده است (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۶۶). وی همراه با سیاوش، یکی از سرداران وابسته به خاندان مهران از سوی قباد مأمور گفتگوی صلح با روم بود تا درباره ناحیه لازیکا با آنان به مذاکره بپردازد، اما در این باره توفیقی کسب نکرد. وی از سیاوش که به قولی طرفدار مزدکیان بود، نزد قباد

سعایت کرد و با این عمل موجب اعدام وی شد. ماهبود که لقب «سرنخورگان» داشت، در سرکوبی مزدکیان قباد را یاری کرد (مشکور، ۱۳۶۷: ۳۳). ماهبود، همچنین خسرو انوشیروان را در کسب تاج و تخت یاری کرد تا به قول ثعالبی خود به وزارت او رسید. صاحب مجمل‌التواریخ وی را از «دانایان و حکیمان و موبدان عهد کسری» می‌داند. با یکی از بزرگان زمان خود به نام «زیرگان» یا «زوان» رقابتی سخت داشت و سرانجام با توطئه او و به فرمان خسرو اعدام شد (پروکوپیوس، ۱۳۶۵: ۱۰۹).

ماهویه: ماهوی سوری نیز از خاندان سورن به شمار آمده است. به گزارش ابن بلخی، ماهویه اصفهبد شهر مرو بود. طبری وی را پسر مافنا، پسر فید و مرزبان مرو می‌داند. او را ملقب به ابراز یا براز می‌خوانند. پس از حمله عرب به ایران، یزدگرد ساسانی به وی پناه برد و او که می‌خواست از این مهمان ناخوانده خلاص شود، نامه‌ای به بیژن فرمانروای سمرقند فرستاد و او را به مرو فراخواند تا یزدگرد را از میان بردارد. یزدگرد چون از توطئه او آگاه شد، ناگزیر به فرار شد و به آسیابی پناه برد، ولی ماهوی که همه جا دنبال او بود، او را در آنجا یافت و آسیابان را به کشتن او فرمان داد (رستگار فسائی، ۱۳۸۸: ۹۷۴). عاقبت بیژن در زمان خلافت عثمان او را با فرزندانش بکشت و بسوخت. اگر چه بلاذری معتقد است که ماهویه مرزبان مرو در زمان خلافت علی بن ابی‌طالب نزد وی به کوفه آمده بود و حضرت علی (ع) نامه‌هایی به دهقان‌ها و اسواران نوشت که جزیه را به ماهویه دهند (مستوفی، ۱۳۸۷: ۱۲۶).

آثار منسوب به خاندان سورن:

۱-کتیبه نقش رجب.

۲- کتیبه پایکولی نرسی (لوکونین، ۱۳۵۰: ۱۰۸-۱۰۹).

۳-نهر سورین در ری: در چشمه علی و همچنین در اینجا بناهایی از خاندان مهران نیز وجود دارد؛ نهری به نام نهر سورین که از نام خاندان سورن است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۶۸۱) (شکل ۲).

شکل ۲: نهر سورین در شهر ری (تهران) که امروز چشمه علی نامیده می‌شود.

۴-خاندان مهران

خاندان مهران را از زمان اردشیر یکم ساسانی می‌شناسیم و آن زمانی است که اردشیر اتحاد خاندان اشکانی مهران و خاندان ساسانی را در وجود نبیره‌اش هرمزد ـ اردشیر مجسم دید و خاطرش جمع شد که ایرانشهر را دیگر خطری نیست (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۹۲). این خاندان مالک بخش‌های بزرگی از دشتهای اطراف تهران (ری) و پارس بود. چون ایالت پارس مقر اصلی ساسانیان بود، خاندان مهران اجازه فروش املاک وسیع خود را نداشتند و فقط آن را به عنوان ارث برای نسل بعد حفاظت می‌کردند (میراحمدی، ۱۳۹۰: ۶۴۰). خاندان‌های اخیر از بعضی لحاظ با خاندان‌های دیگری از ری به نام سپندیاد پیوندهایی داشتند و سپهسالاران دوره ساسانی بیشتر از این خاندان انتخاب می‌شدند (نفیسی، ۱۳۸۴: ۳۴). در کتیبه‌های فارسی امروزی در طاق بستان یادبود مهرداد دوم اسم چهار نفر آورده شده است که در حضور شاه ایستاده‌اند و شاه در سمت راست است و خود را شاه بزرگ می‌خواند و یکی از آن چهار نفر مهرداد نام دارد، با لقبی که مفهوم مورد اطمینان را می‌رساند. از این لقب حدس می‌زنند که شاید نیای خاندان مشهور «مهران» بوده باشد که در ایالت «راگا» یا ری تهران امروزی، فرمانروایی داشتند (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۹۳). مهرآبادی در خصوص خاندان مهران تا سال ۱۶ هجری قمری به ۲۹ نفر از این خاندان که در تاریخ ساسانی نقش عمده‌ای داشتند، اشاره می‌کند.

ما در ادامه، با توجه به متون تاریخی ایران باستان، کتیبه‌ها و دیگر داده‌های تاریخی، به بعضی اشخاص از خاندان مهران که نقش اساسی در تاریخ ساسانیان داشتند، اشاره می‌کنیم.

ارشتاد دبیر: از خاندان مهران و از شهر ری می‌باشد. او نماینده یکی از خاندان‌های بزرگ اشکانی و از مهران‌های روزگار ساسانیان و از بزرگان و درباریان شاپور یکم است. ارشتاد در کتیبه شاپور بر کعبه زردشت در فهرست درباریان شاپور در جایگاه ۵۶ و در میان دبیران این فهرست دومین دبیر است و این اسم در فارسی میانه و پارتی به معنای راستی و درستی آمده است (نصرالله زاده، ۱۳۸۴: ۷۱).

مهران: در زمان شاپور دوم امپراطوری یولیانوس نقشه حکومت خود را در جنگ با ایران دنبال کرد. یکی از سرداران اوهرمزد شاهزاده ایرانی که برادر پادشاه بود و به روم گریخته بود، به همراه ارشک سوم پادشاه ارمنستان با کمک قوای رومی راه تیسفون را در پیش گرفت، لیکن راه پیشرفت آنان را یکی از سرداران ایران که مهران نام داشت سد کرد و در این جنگ یولیانوس کشته شد. نولدکه صورت دیگر نام این مهران را مرنس آورده است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۶۸).

پیرک (فیرک): وی بعد از مرگ یزدگرد اول به همراه دیگر بزرگان به علت بد رفتاری یزدگرد و روش ناپسندیده‌اش پیمان بستند که هیچ یک از پسران او را به پادشاهی انتخاب نکنند و فردی از خاندان و نزدیکان اردشیر بابکان را که نامش خسرو بود به پادشاهی برگزینند (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۳).

رهام: این نام به صورت‌های زهام، رهم، رام، ورهرام و وهرام نیز ضبط شده است. وی دایه و پرورنده و مربی پسر کوچکتر یزدگرد دوم یعنی پیروز بود. وی از خاندان مهران بود و منصب اسپهبدی داشت. رهام وقتی دو دستگی سپاهیان ایران را پس از مرگ یزدگرد دوم دید و همچنین هرمزد سوم برادر پیروز تاج و تخت را تصاحب کرده بود

(رستگار فسائی، ۱۳۸۸: ۱۰۳۰) با سپاهیانش به کمک پیروز آمد و هرمزد را در ری شکست داده و اسیر کرد و پیروز را به تخت شاهی نشاند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۶۴).

مهران: در زمان پیروز به خاطر سیاست‌های مذهبی او در ایبریا و گرجستان شورش‌هایی بر علیه ایران به پا خواست. در نتیجه، برای مقابله با شورشیان، پیروز سردار بزرگ خود به نام مهران را به آن سرزمین فرستاد. نبرد در دشت چامانا در حوالی تفلیس به وقوع پیوست. قوای متحد ارمنی و گرجی از لشکریان ایران شکست خوردند. مهران سردار لشکر ایران شکست خوردگان را تعقیب کرد و می‌خواست سر و سامانی به کار ارمنستان بدهد که از طرف پیروز پیکی رسید و از مهران فرمانده سپاه ایرانی خواستند که بی‌درنگ به دربار بشتابد و در آن پیروز شاه به همه اطلاع داده بود که قصد دارد با تمام قوای ایرانشهر به هیاطله بتازد. شورشیان از بازگشت مهران خرسند شده، بار دیگر اداره ارمنستان را به دست گرفته و به شهر دوین برگشتند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۷۹).

مهران: پدر باذان، حاکم یمن در زمان خسرو انوشیروان، مهران بود و خسرو پرویز او را مأمور دستگیری رسول خدا(ص) نمود و او در سال ده هجری قمری اسلام آورد.

پیران گشنسب: یکی از افراد خاندان مهران در دوران خسرو اول بود و مرزبان گرزان (گرجستان) و اران و فرماندهی چندین هزار سوار بود و به مسیحیت گرویده بود و در سال ۹-۵۳۸ میلادی به درجه شهادت رسیده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۹۸).

مهران گشنسب: وی از نجیب‌زادگان زمان هرمزد چهارم بود و قد و رخسار خوش‌آیند داشته و مورد توجه شاهنشاه قرار گرفته بود و مقام و منصب «پذشخوار» را داشت؛ یعنی کسی که در حضور شاه پیش از او از خوراک وی می‌خورد. خانواده او از اعیان و نجبای بزرگ بودند و پدرش استاندار نصیبین و جدش حاکم انطاکیه جدید بود و نیای مادری‌اش موبد بود. فعالیت او در دین مسیح مربوط به دوران خسرو پرویز است و چون عیسوی شد، نام خود را به گیورگیس تغییر داد. مهران گشنسب در زمانی که زرتشتی بود با خواهرش ازدواج کرده بود، اما چون مسیحی شد از او جدا گردید. او حتی‌المقدور در حمایت عیسویان کوشید و عاقبت او را متهم به انکار دین زرتشتی کردند و به دستور خسرو پرویز او را محکوم و مصلوب ساختند (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۳۵۱).

مهران‌ستاد: این نام در بعضی از نسخه‌های شاهنامه به صورت مهران‌شاد و در مجمل‌التواریخ مهران‌ستاد ثبت شده است. مهران‌ستاد موبدی خردمند و راد و جهان دیده بود که انوشیروان او را برای خواستگاری دختری نژاده و زیبا از دختران خاقان به چین فرستاد و او توانست دختر خاقان را به نزد انوشیروان بیاورد. زمانی که هرمزد از مهران‌ستاد شنید که چون خاقان چین می‌خواست دختر را به ایران بفرستد، از ستاره شناسانی که مشاورانش بودند، پیشگویی کارش را خواست. گفت که همه چیز خوب خواهد بود و پسر این دختر و شاه ایرانیان به شاهنشاهی خواهد رسیده، اما شاهی از ترکان بر او خواهد تاخت و کار را بر او تنگ می‌کند و مردی پهلوان‌نژاد به جنگ ترکان می‌رود و ایران را نجات خواهد داد. پس خاقان شاد شد و دختر به خسرو فرستاد و تو زادی و بالیدی و اکنون زمان آن است که بهرام چوبینه را بخواهی و او را به جنگ ترکان فرستی. مهران‌ستاد این بگفت و جانش برآمد ز تن (شهبازی، ۱۳۸۹: ۵۸۴).

مهران: وی فرزند بهرام چوبین بود که در نبرد عین التمر در زمان خلافت ابوبکر از خالد شکست خورد و از میدان جنگ گریخت. طبری کشته شدن مهران را به سال

چهاردهم هجری قمری در ماه صفر می‌داند و اهمیت کشته شدن مهران به آن حدی است که عمر به عتبه یعنی ابن غزوان گفت : «خدا عزوجل حیره و اطراف آن را برای برادران شما گشود و یکی از بزرگان آنها کشته شد». صاحب حبیب السیر زنده بودن مهران رازی را تا جنگ جلولا ذکر می‌کند که او در قلعه جلولا شش ماه تحصن می‌کند و بعد از آن، قریب صد هزار نفر از اتباع او به دست مبارزان حجازی کشته می‌شوند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۸۳).

سیاوخش: وی فرزند مهران و نوه بهرام چوبین و حاکم شهر ری بود و در زمان حمله اعراب به ری از مردم دماوند و طبرستان و کومش و گرگان کمک خواست و آنها چون از مسلمین بیمناک بودند، به یاری او آمدند، ولی فردی به نام زینبی از بزرگان شهر به سیاوخش خیانت کرد و عده‌ای از سپاهیان مسلمین را وارد شهر ری کرد و پس از آن دروازه‌های شهر گشوده شد و خود سیاوخش هم در آن نبرد کشته شد (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۳۵۹).

مهران: او در اواخر حکومت ساسانیان در زمان خسرو پرویز زندگی می‌کرد. وی از خاندان پادشاهی و از خویشان خسرو بود و در کشتن هرمز پدر خسرو دست داشت و از بیم خسرو از تیسفون در آمده و آهنگ دربار پادشاه خزر کرد، ولی در آران نامه‌ای از خسرو به او رسید و به او اطلاع داده شد که هر کجا نامه به او رسید آن سرزمین را از آن خود ساخته نشیمن گیرد. مهران در آران نشیمن ساخته، شهری در آنجا به نام مهرآوران بنیاد نهاد و هزار خانه از ایرانیان هم پیش او کوچیدند. پس از مهران فرزندان و نوادگان او از بزرگان آران شمرده می‌شدند (کسروی، ۱۳۸۸: ۲۴۳).

مهران: وی حاکم آذربایجان بود و یزدگرد چون خبر مسلمان شدن جابان را شنید، به او نامه نوشت و در خواست کمک کرد و به مهران گفت اگر حاضر شوی که با لشکر خود به ما یاری کنی و به جنگ مسلمین روی پادشاهی فارس را به تو دهم و دختر خویش پوراندخت را به همسری تو در آورم. چون نامه یزدگرد به مهران رسید، او با هشتاد هزار مرد و فیلان جنگی به پیش یزدگرد آمد و یزدگرد از آمدن مهران قوی‌دل شد و او را ستایش نمود و به وعده‌های خود وفا کرده او را به جنگ با مسلمین فرستاد و او با لشکریان خود به کنار رود فرات آمده و آنجا را لشکرگاه خود ساخت و با مسلمین به فرماندهی ابوعبید ثقفی به جنگ پرداخت و پس از کشته شدن ابوعبید و عده‌ای از سرداران اسلام، مسلمین شکست خوردند و بعد از آن، عمر خلیفه مسلمین، سعد وقاص را به مقابله با آنها فرستاد و در محل قادسیه در سپاه رو به روی یکدیگر قرار گرفتند و در ابتدا مهران داماد یزدگرد پای به میدان نهاد و هم رزم طلبید که از طرف مسلمین منذر بن حسان به مقابله او شتافت و مهران را زخمی کرد و جریر بن عبدالله بجلی به کمک او شتافت و او را به قتل رساندند و وسایل و جامه‌های قیمتی او را بین خود تقسیم کردند (ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۹۶).

علاوه بر افرادی از خاندان مهران که ذکری از آنها به میان آمد، افرادی دیگر از این خاندان مانند بهرام چوبین هستند که در تاریخ ساسانیان نقش زیادی ایفا نمودند (شکل ۳). آثار منسوب به بهرام در ناحیه شهر ری، منطقه‌ای به نام چشمه علی موجود است و کوهی در کنار آن می‌باشد.

شکل ۳: سکه بهرام چوبین.

آثار منسوب به خاندان مهران

۱-کتیبه بیستون : در زیر کتیبه داریوش در بیستون نقشی از دوره ساسانی وجود دارد که نفر اول، شاه بوده و نفر دوم، گودرز و نفر سوم، فردی به نام مهران از خاندان مهران می‌باشد.

۲-ری: در ناحیه چشمه علی در فاصله سه راه سیمان (کریمان، ۱۳۵۴،ج۱ : ۳۱۷-۳۱۸).

۳-ده مهران: واقع در شهر ری، در حدود سه راه ضرابخانه (کریمان، ۱۳۵۴،ج۱ : ۳۱۷-۳۱۸) (شکل ۴).

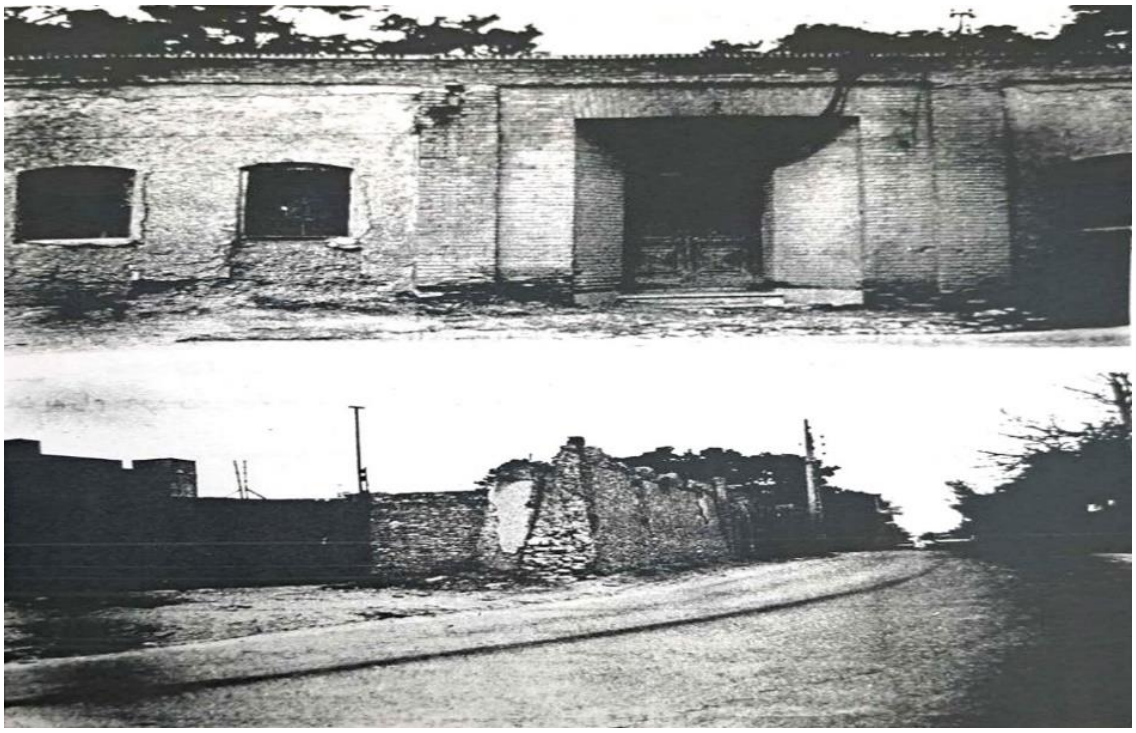

شکل ۴: باغ مهران اردشیر در محل ده سابق مهران که اکنون به ضرابخانه مشهور و در افواه به خاندان مهران منسوب است.

۵-خاندان اسپندیار

اسپندیار به صورت های اسفیدیار، اسفندیار و اسفندیاذ ثبت شده است. این خاندان نسب خود را به اسفندیار پسر گشتاسپ می‌رسانند که یازده نسل سابقه قدرت و حکومت در ایران داشتند و تیول این خاندان در ری بوده است، اگر چه در فارس و خراسان هم املاک و زمین‌هایی داشتند. اردشیر بابکان در شجرنامه‌اش نسب خود را به اسفندیار پسر ویشتاسب (گشتاسب) می‌رساند و به این طریق خود را با کیانیان پیوند می‌دهد (ویسهوفر، ۱۳۹۳: ۲۱۲). همان‌طور که در شاهنامه فردوسی آمده است، اسفندیار هدفش متمرکز و یکپارچه کردن کشور و ترویج دین زرتشت بود. به همین دلیل، اردشیر نیز خود را مدافع دین زرتشت و یکپارچگی کشور قلمداد می‌کند. مهرآبادی در معرفی خاندان اسپندیار به هفت مورد از این خاندان اشاره کرده است.

مهرنرسی: او را مهرنرسی و مهرنرسه می‌گفتند و هزار بنده لقب دادند. او پسر برازه پسر فرخزاد و نسب به اسفندیار پسر بشتاسب می‌برد (طبری، ۱۳۵۲: ۶۲۸). مهرنرسی از دهی به نام ابروان از روستای دشتبارین از ناحیه اردشیر خره است. او وزیر نیرومند ایران در زمان یزدگرد اول و

بهرام پنجم و یزدگرد دوم و مقام وزرگ فرمذار داشته است و ارمنیان او را هزارپت ایران و انیران نامیده‌اند. همه پادشاهان ایران، مهرنرسی را برای فرهنگ نیک و رأی پسندیده او و نیز برای اعتمادی که مردم به او داشتند بزرگ می‌شمردند (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۳۹). در مقابل عیسویان به جهت توجهی که این وزیر به دیانت زرتشتی داشته، به او کینه ورزیده و او را خائن و دو رو و بی‌رحم خوانده‌اند؛ تا جایی که لازارفرپی[1] او را به نابکاری و دژخویی و نیرنگ‌سازی و مکّاری معرفی می‌کند. او در غیاب پادشاه به عنوان نایب‌السلطنه کار می‌کرد و از لحاظ نژادی و اخلاقی و دانش سرآمد همگان بود و او در بیشتر امور همسنگ پادشاه شمرده می‌شد (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۴۹).

یزدگرد اول در اواخر سلطنت خود مجبور شده بود مهرنرسی وزیر نیرومند خود را که دشمن مجسم مسیحیان بود، از طرف مخالفان نیرومند خود به تعقیب مسیحیانی وادار کند که با تعصب به آزار زرتشتیان و تخریب آتشکده‌ها پرداخته بودند (محمود آبادی، ۱۳۹۳: ۲۳۶). همچنین، بهرام پنجم برای وصول باج و خراجی که از زمان یزد گرد اول از روم عقب افتاده بود، مهرنرسی را با چهل هزار تن به روم فرستاد که به نزد بزرگ روم رود و در کار باج و جز آن با وی گفت و گو کند. مهرنرسی با ساز و برگ به روم (قسطنطنیه) رفت و در آنجا بماند و بدون جنگ با شاه روم خواسته‌های مهرنرسی برآورده شد و به ایران بازگشت. مهرنرسی پس از چندین سال خدمت به بهرام از او درخواست کرد به خاطر کهولت سن از مقام‌های دولتی کنار رود و به عبادت مشغول شود و بهرام با پیشنهاد او موافقت کرد و او به شهر خویش بازگشت و در خانه بنشست و به عبادت مشغول گردید و چهار روستا در آنجا بنا کرد و برای هر کدام آتشکده‌ای ساخت که یکی برای خودش و سه دیگر را به پسران خود بخشید و در هر روستا یک باغ با هزار درخت سرو آباد کرد (بلعمی، ۱۳۸۵: ۶۵۴).

چون یزدگرد دوم فرزند بهرام به سلطنت رسید، مهرنرسی را وزیر خویش قرار داد و در ابتدا او را به جنگ رومی‌ها فرستاد، زیرا رومیان در گزاردن باجی که به پدر او بهرام می‌پرداختند تعلل کرده بودند و مهرنرسی نیز با سپاهی گران به مقابله با رومیان شتافت و آنان را مجبور کرد که خواسته پادشاه را به انجام رسانند. گسترش دین مسیحیت در ارمنستان و تمایل استقلال‌طلبانه آنها موجب شد که مهرنرسی بنا به دستور یزدگرد دوم نامه‌هایی به بزرگان ارمنی نوشته و به آنان پیشنهاد داد که از مسیحیت روی برگردانند. این باعث طغیان در بین بزرگان دینی عیسویان گردید و موقعیت مناسبی برای یزدگرد دوم و مهرنرسی متعصب به دین زرتشتی برای سرکوب و تنبیه ارمنی‌ها شد و ارتش ایران به فرمان یزدگرد در سال ۶۵۱ میلادی به ارمنستان تاختند و باعث شکست و تسلیم مردم و بزرگان ارمنستان شد و مهرنرسی خراج بزرگی بر مردم ارمنستان نهاد و آنان به ظاهر دین زرتشتی را پذیرفتند (محمود آبادی، ۱۳۹۳: ۲۴۵).

نرسه که از او به نام زرتشتی مؤمن یاد می‌شود و زندگی خصوصی او آکنده از امور پارسایانه و خیرخواهانه توصیف شده است، در نزدیکی زادگاهش، همجوار فیروزآباد پارس، پلی سنگی ساخت که هنوز باقی است و در کتیبه فرسوده آن چنین آمده است: «این پل را مهرنرسه بزرگ فرمدار، برای بهره‌مندی روانش و به هزینه

[1] Lazar phorpi

خویش فرمود بسازند. هر که از این راه آید، رحمت فرستد بر مهر نرسه و پسرانش، از بهر آن که او این پل را زد» (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۲). علاوه بر پل نامبرده، آثار دیگری منسوب به وی وجود دارد، از قبیل کاخ ساسانی در جنوب غربی سروستان و باب اردشیر در شهر گور و آتشکده بزرگ جره در ده کیلومتری کازرون، آتشکده فراز مرا آور خدایا در سر راه قدیم کازرون به فیروزآباد و علاوه بر آن آتشکده مهرنرسیان و زرواندادان و کارداران و ماگشنسپان به نام سه فرزند پسرش در ده کیلومتری کازرون می‌باشد.

بنا بر گفته شهبازی، خاندان مهرنرسی تا حدود ۸۵۰ میلادی مالک و نامی بودند. مهرنرسی سه فرزند پسر داشت که زرواندادو ماه گشنسب و کاردار بودند و هر سه ایشان در زمان حیات او به مناسب عالیه رسیدند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۶).

زرواندادد: این نام به صورت‌های ذراونداذ، زراو نداد، ذراو نداذ، زراوندار، در اوندا، ورزاونداد، ذراونک و رداوید آمده است و او پسر مهرنرسی بود. پدرش وی را به آموختن دین و فقه ترغیب کرد و او از آن سربلند بیرون آمد و بهرام گور او را به مقام هیربدان هیربد منصوب نمود. پدرش در ابروان فارس آتشکده‌ای به نام او ساخت و آن را زرواندادان نامید (طبری، ۱۳۵۲: ۶۲۶). این آتشکده‌ها ظاهراً بنا بوده مراکز عبادی روستاها شوند و تولیت آنها و انتصاب روحانیانشان با پسران و وارثان آنها باشد. مری بویس معتقد است این که مهرنرسه یکی از پسرانش را زرواندادد (آفریده زروان) نامیده بود، نشان می‌دهد که او نیز زروانی بوده است (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۳). البته شهبازی معتقد است که این نام هیچ ربطی به مهرنرسی ندارد که ساسانیان آئین زروانی داشته باشند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۵۳).

ماه گشنسب: این نام در طبری به صورت ماجشنس آمده است. وی فرزند مهرنرسه می‌باشد و به روزگار بهرام گور پیوسته دیوان خراج را بر عهده داشت و عنوان وی «واستریوشان سالار» بود. بویس ماه‌گشنسب پسر مهرنرسه را رئیس دامداران آورده است (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۳). امور مالیاتی، ساختار زمین‌داری و روستایی دولت ساسانی بود. با نفوذی که ماه‌گشنسب بر بهرام داشت، بهرام ناچار شد نه تنها مالیات‌های عقب‌افتاده سران دولت و زمین‌داران ثروتمند را ببخشید، بلکه پس از پیروزی او بر هپتالیان چاره‌ای جز این ندید که بار دیگر مالیات‌ها را برای سه سال آینده مورد بخشایش قرار دهد. پدرش در ابروان فارس آتشکده‌ای به نام او ساخت و آن را ماجشنفان نامید (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۳).

کاردار: این نام به صورت‌های کارد، کاردار و اسمنکان ثبت شده است. وی پسر مهرنرسی بود و سالار بزرگ سپاه بود و به عنوان اسطران سلان داشت و این مرتبتی بالای اسپهبد بود و همانند ارکبذ بود و به قول بلعمی او سواری و مبارزه می‌دانست و بهرام او را سپهسالار خویش کرد. در اجرای قرارداد صلح در شهر نصیبین بین ایران و روم که طرفین معتقد به اجرای یک پیمان یکصد ساله شدند و مهرنرسی در آن صلح نقش مؤثری ایفا نمود، کاردار فرزند مهرنرسی با لقب «ارتشتان سالار» بر اجرای پرداخت‌های رومیان برای مواجب سپاه ساسانی نظارت کامل داشت. پدرش مهرنرسه در ابروان فارس آتشکده‌ای به نام او ساخت و آن را کارداران نامید (طبری، ۱۳۵۲: ۶۲۶).

بندویه: بندویه مخفف ویندفرنه (یا بنده فر) است یا کوتاه شده خربندان، ویندادگشنسب، ویندادهرمزد است. وی پسر شاپور پسر خربنداد و از دودمان بهمن پسر اسفندیار است. هرمز چهارم چون شورش بهرام

چوبین را شنید و به فرزندش خسرو در اثر ضرب سکه‌ها به نام او بدبین شد و خسرو به ناچار به آذربایجان گریخت، بندویه و بستام دایی‌های خسرو به دربار فراخوانده می‌شوند تا درباره رفتار خسرو توضیح دهند، اما آنها جواب‌های گمراه کننده می‌دهند و هرمزد به آنها شک می‌کند و آن دو را زندانی می‌نماید. چون سپاهیان بهرام به سوی مدائن روی نهادند، بزرگان و اشراف مدائن بر علیه هرمزد شورش کرده و هرمزد را از پادشاهی خلع کردند و بندویه و برادرش گستهم را از زندان آزاد نمودند و چشمان او را میل کشیدند، اما از کشتن او دوری جستند (نولدکه، ۱۳۸۸: ۲۹۵). چون خسرو به صواب دید پدر برای کمک رو به روم نهاد و از پایتخت خارج شد، دایی‌های او بندویه و گستهم از دروازه‌های شهر برگشتند و بی‌فرمان خسرو هرمزد را خفه کرده تا زمینه برای سلطنت خسرو فراهم گردد و چون خسرو و یارانش به سمت روم روان شدند و در مسیر راه به شهر هیت رسیدند و در صومعه‌ای به استراحت پرداختند، متوجه سپاهیان بهرام شدند که به آنان نزدیک می‌شوند. بندویه با بکار بردن حیله‌ای خسرو و یارانش را نجات داد و با پوشیدن جامه شاهی و کمربند و شمشیر و تاج خسرو سپاهیان بهرام را معطل کرد و بعد که حیله‌اش برملا شد دستگیر گردید و به نزد بهرام چوبین برده شد و در آنجا با حیله‌ای دیگر بهرام سیاوشان را فریب داد و همراه موسیل ارمنی به آذربایجان رفت و به سپاهیان خسرو پیوست (دینوری، ۱۳۷۱: ۲۰). چون در آذربایجان شکست بر سپاهیان بهرام مستولی شد، او به نزد خاقان ترک رفت و خسرو در تیسفون به سر و سامان دادن کارهای دولت پرداخت و آن گاه خسرو کسانی را که در سال‌های در به دری و خانه به دوشی او از وی حمایت کرده بودند به کارهای بزرگ گمارد. از جمله دایی او بندویه که از آغاز راه با او بود، به امر خسرو، مسئول دیوان و گنجینه‌ها شد که مقامی بود به مانند وزیر اعظم و همه دیوان‌ها و خزانه‌ها به او سپرده شد (محمود آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۰). چون بهرام چوبین با نیرنگی که خسرو به کار برد به دست زن خاقان ترک به قتل رسید و کار خسرو استوار و رو به راه گردید تصمیم به خونخواهی قاتلان پدرش همچون بندویه و گستهم گرفت، زیرا از آن دو می‌ترسید همانطوری که پدرش را از اریکه سلطنت ساقط کرده بودند، او را نیز از میان بر دارند. پس ابتدا زمینه را برای قتل بندویه فراهم نمود؛ اگر چه ده سال با او به نرمی و ظاهرسازی رفتار کرده بود و زمانی که برای یکی از افرادش که خوب‌گوی و چوگان می‌زد چهارصد هزار درهم نوشت که بندویه پرداخت نماید، بندویه از آن سرباز زد و گفت خزانه با این زیاده روی‌ها پا بر جا نمی‌ماند، این بهانه به دست خسرو آمد تا به سالار نگهبان‌ها دستور دهد دست و پای بندویه را از تن جدا کرده و او را سنگسار کنند و به این طریق بندویه را به قتل رسانید (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۳۱).

گستهم: به ایرانی باستانی وستخمه[1] یعنی کسی که زورش به جای‌های بسیار می‌رسد؛ به پهلوی وستهم[2] ارمنی و ستم، یونانی بستام، فارسی بسطام و گستهم آمده است. وی پسر شاپور پسر خربندادی و از دودمان بهمن پسر اسفندیار است (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۳۲). نام گستهم (بستام) برای نخستین بار در زمان یزدگرد اول آورده شده است و آن زمانی است که چون بزرگان کشور تصمیم گرفتند بعد از یزدگرد بزه‌کار به علت بدرفتاری و روش ناپسندیده‌اش هیچ یک از فرزندان او را به پادشاهی

[1] vistaxma

[2] Vistahm

انتخاب نکنند، از جمله ایشان بستام سپهبد ناحیه عراق بود که پایه و مرتبه او را هزارفت (هزارپت) می‌گفتند (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۳). همچنین، این فرد کسی بود که در زمان سلطنت بهرام گور که می‌خواست قدرت را از خسرو باز پس گیرد و بنا به پیشنهاد بهرام که تاج شاهی را بین دو شیر گرسنه قرار دهند که هر کس توانست به آن دست یابد پادشاه گردد و موبدان موبد تاج و جامه پادشاهی را بیاورد و این گستهم بود که به عنوان سپهبد نیز دو شیر گرسنه و بزرگ را بین دو سوی جامه و تاج بست و به این طریق بهرام با کشتن دو شیر تاج و جامه شاهی را به دست آورد و پادشاه گردید (بلعمی، ۱۳۸۵: ۹۹۳). اما این فرد نباید با گستهم که برادر بندویه بوده است به خاطر فاصله زمانی دویست ساله یکی باشد. گستهم یا وستهم دایی خسرو پرویز همان کسی است که پیش از این درباره همراهی‌اش با برادرش بندویه در به سلطنت رساندن خسرو پرویز و قتل هرمزد سخن گفتیم. گستهم پس از پیوستن به خسرو در آذربایجان به سرپرستی گروهی برای بستن پیمان به روم رفت و دختر قیصر «مریم» را به نزد خسرو آورد تا جایی که قیصر او را ستود و چون گستهم با سپاه نیاطوس از روم به نزد خسرو آمد و نبرد با بهرام درگرفت، بر دست راست شاه ایران می‌جنگید و نگهدار جان وی بود و در نبرد با بهرام چوبین یکی از سیزده تن دلاوری بود که نامزد یاری خسرو شدند (رستگار فسائی، ۱۳۸۸: ۸۸۹). خسرو پرویز پس از جلوس بر پادشاهی، گستهم را به حکومت خراسان، قومس، گرگان و طبرستان منسوب کرد (محمودآبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۰). او چون بندوی را به قتل رسانید، در صدد برآمد تا گستهم را نیز از میان بردارد. بنابراین، گستهم را از خراسان احضار کرد و گستهم بی‌درنگ به سوی شاه شتافت و در مرز قومس از کشته شدن برادرش بندوی آگاه گردید (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۳۲). گستهم (وستهم) که از سرنوشت برادر عبرت گرفته بود، سر به طغیان برافراشت و به بهرام تأسی کرده تاج بر سر نهاد و به یاری افواج دیلمی و جنگجویانی که در سپاه بهرام چوبین خدمت کرده بودند، به مبارزه با خسرو ادامه داد و در سلطنت خراسان باقی ماند. وی دو تن از پادشاهان را که ساوگ[1] و پریوگ[2] نام داشتند به فرمان خویش در آورد. گستهم در دیلم سکه زد و مدتها در ری به مقاومت پرداخت. یاران او سربازان سابق بهرام چوبین بودند. حرکت او باعث شد تا سال ۶۰۱ میلادی سراسر امپراطوری به اطاعت خسرو در نیاید (محمود آبادی، ۱۳۹۳: ۲۹۰). تلاش خسرو برای قتل گستهم که خود را از اعقاب بهمن می‌دانست، تصادفی نبود، زیرا او خاندان خود را که اصلش به بهمن پسر اسپندیار می‌رسید از خاندان ساسانیان کهن‌تر و شایسته‌تر می‌دانست. به همین دلیل، خسرو از این بابت برای حکومتش بسیار بیم داشت (کولسنیکف، ۱۳۵۵: ۱۲۲).

در نتیجه، خسرو چون نتوانست گستهم را در جنگ شکست دهد، دست به دسیسه زد و آن هم همسر او گردیه را فریفت و او نیز گستهم را به قتل رسانید و خود به خسرو پیوست و زن او شد. البته تاریخ سبئوس، از روایت مؤلفان مسیحی که درخور اعتماد فراوانی است، رویداد قتل گستهم را بدین‌سان آورده است: گستهم در دامی که پریوک برایش گسترده بود کشته شد و پریوک، خزانه و زن مقتول را گرفت و سپاهیان خود را فرا خواند (کولسنیکف، ۱۳۵۵: ۱۲۴). با تمام این وقایع، خاندان گستهم و برادرش از میان نرفت، به طوری که تیرویه و بندویه که در

[1] Savage

[2] Paryog

سال ۶۲۴ میلادی در برابر اعراب جنگیدند، پسران بندوی بودند و نرسی هم که در برابر اعراب ایستاد، پسر خواهر بندری و بسطام بود و نام بسطام بنا به روایت مارکوارت در نام شهر بسطام در خراسان مانده است و نیز «بستان» در «طاق بستان» نزدیک کرمانشاه لهجه دیگری از ویستام است و در مجمل‌التواریخ گفته شده است که نام طاق بستان از دهکده بسطام است که از نام گستهم دایی خسرو گرفته شده است (شهبازی، ۱۳۸۹: ۶۱۵).

آثار منسوب به مهر نرسی:

۱-آتشکده مهرنرسیان: اولین آتشکده در ناحیه دشت بارین بوده و قریه ابروان که طبری هم اشاره دارد، محل تولد مهرنرسی می‌باشد (طبری، ۱۳۵۲ :۶۵۲).

۲-آتشکده جره: بر فراز رودخانه جره قرار دارد (طبری، ۱۳۵۲ :۶۲۶) (شکل ۵).

۳-قصر سروستان (شکل‌های ۶ و ۷).

شکل ۵: آتشکده جره.

شکل ۶: نمای بیرونی قصر سروستان.

شکل ۷: نمای داخلی قصر سروستان.

۶. خاندان اسپهبد

این اسم به صورت‌های اسپهبد، اسپهپت، اسنبد، سپهبد و سپاهبذ ثبت گردیده است. تردیدی نیست که کلمه سپهبد از زمانهای بسیار قدیم در دین‌های ایرانی رایج بوده است. در فارسی باستان «سپاه ذهپتی»[6] و در پهلوی «اسپاهبذ» و در زبان ارمنی آن را «اسپریت»[7] تلفظ کرده‌اند و در زبان سریانی «اسپید»[8] ضبط کرده‌اند (نفیسی، ۱۳۸۴: ۲۸۳).

اسپهبد در زبان فارسی به کسی گویند که پادشاه طبرستان است، چنان که پادشاه فارسیان را «کسری» و پادشاه ترکان را «خاقان» و پادشاه رومیان «قیصر» نام دارد. همچنین، اسپهبدان نام شهری در سرزمین دیلم است که پادشاه آن کشور در آن می‌زیست و از دریا دو میل دور بود (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۲۶۳). بنا به گفته موسی خورنی آرشاویر (فرهاد چهارم) سه پسر و یک دختر داشت، یکی آرتاشس فرهاد پنجم)، دوم کارن و سوم سورن، اما خواهرشان که کوشم نام داشت، همسر سردار آریائیان بود که از جانب پدر به این سمت گماشته شده بود و اعقاب این زن به مناسبت مقام شوهرش پهلو اسپهبد لقب گرفتند. این خاندان تا چندین پشت فرماندهی سپاهیان پارتی را داشتند، آن چنان که با لقب اسپهبد شناخته شدند (فرای، ۱۳۸۳: ۳۶۴).

این خاندان در کمک رساندن ساسانیان به حکومت نقش فعالی داشتند چنان که آگاتانجلوس می‌نویسد که یکی از علل انقراض اشکانیان سرپیچی خاندان اسپاهبت از طوایف مقتدر اشکانی است که از اطاعت آنها سر پیچیدند و به اردشیر بابکان پیوستند. این‌ها بر سر منافع و اختلافات خانوادگی چنان به اردوان پنجم که خویش و هم خون آنان بود دشمن شدند که یکباره از او بریده و به اردشیر پیوستند و موجب زوال سلطنت آن خاندان کهن شدند.

در کارنامه اردشیر بابکان برای نخستین بار به عنوان ایران سپاهید برمی‌خوریم که بلندپایه‌ترین مقام نظامی است. از کتیبه شاپور بر کعبه زردشت در فهرست درباریان برمی‌آید که اردشیر مناصب اشکانی بیدخش (والی بزرگ) و سپاهید (سالار لشکر) را حفظ نمود و با خاندان اشکانی ساخت. در نامه تنسر یکی از وظایف اسپهبدان اعلام جانشین شاه بوده است که بر طبق آن شاه سه نسخه وصیت‌نامه خود را درباره تعیین جانشین می‌نوشت. یکی را به رئیس موبدان و دیگری به مهتر دبیران و سوم را به اصفهبد اصفهبدان می‌داد. در زمان درگذشت شاه، این سه تن حاضر می‌شدند و با توافق رئیس موبدان، مهرنوشته‌ها را بر می‌گرفتند و به تعیین جانشین می‌پرداختند. مقام سپاهبذ در میان سرداران دوره اول عصر ساسانی مشخص نبود که کدام یک این مقام را حفظ کرده بودند. البته گاهی نیز ممکن بود که شاه مرزبانان را هم به فرماندهی و اداره جنگ معرفی نماید. مورخین روم شرقی و ارمنی و سریانی به ندرت اطلاع صریحی درباره این عنوان در دوره اول ساسانی به ما می‌دهند (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۵۴).

بنا به قول طبری تا قبل از پادشاهی انوشیروان منصب اسپهبدی مملکت که سالاری سپاه بود، از آن یکی بود و انوشیروان بود که این منصب را میان چهار اسپهبد تقسیم کرد. هر سپهبد مسئولیت محافظت از یکی از بخش‌های امپراطوری را بر عهده داشت. سپهبد شرق از خراسان، سیستان (سکستان) و گرمان (کرمان) محافظت می‌کرد.

[6] Spadhapati

[7] Sparapet

[8] Aspabad

سپهبد جنوبی مراقب پارس، شوش و خوزستان، همچنین خط ساحلی طولانی خلیج فارس بود. سپهبد شمالی، مسئول دفاع از ماد، کردستان، آذربایجان و اران، همچنین گذرگاه‌های حیاتی قفقاز (مانند گردنه دربند) بود. سپهبد غرب نیز مسئولیت دفاع از یکی از مهم‌ترین نقاط اقتصادی، تجاری و کشاورزی را بر عهده داشت که در عین حال در برابر حملات رومیان بسیار آسیب پذیر بود، یعنی بین‌النهرین (عراق کنونی). همچنین، هر سپهبد مسئولیت جذب نیرو و سربازگیری را عهده دار بود (فرح، ۱۳۹۲: ۳۰). دلیل این تقسیم کار ایران اسپهبد به این دلیل می‌تواند باشد که در قرن پنجم میلادی شاهنشاهی ساسانی با مشکلات مرزی روبه رو بود؛ چنان که از قرن سوم در جنوب، قبایل اعراب بدوی به ایرانشهر هجوم می‌آوردند، در غرب جنگ با امپراتوری روم، مخصوصاً بر سر ارمنستان و در شرق نیز هفتالیان و ترکان شروع به حمله به ایرانشهر کردند و به سختی می‌شد که ایران اسپهبد در چند نقطه با دشمن بجنگد. از این رو، به نظر می‌رسد که خسرو اول چهار اسپهبد به جای یک ایران اسپهبد گماشت (دریایی، ۱۳۹۱: ۳۸) که این اقدام موجب تقویت نیروی نظامی کشور و وابستگی آن به دولت مرکزی و شاهنشاهی گردید. مسکن اسپهبدان در ناحیه دهستان گرگان بوده است، اما در خراسان و طبرستان نیز دارای اقطاعاتی بوده‌اند و در مقاطع مختلف تاریخی بر آن نواحی حکم رانده‌اند. در ذکر خاندان اسپاهبذ، مهرآبادی همچنین به ۱۲ مورد از این خاندان اشاره نموده است.

گشنسب داد: پروکوپیوس این نام را «گوشا ناشتاد» آورده است. او مقام سپهسالاری داشت و محل حکمرانی او در مجاورت خاک هیاطله بود (پروکو پیوس، ۱۳۶۵: ۲۸). اجداد وی از اواخر عهد اشکانیان بر طبرستان تسلط داشتند. تنسر در نامه خود ادعا می‌کند که در پایان فرمانروایی اشکانیان پتشخوارگر توأماً با گیلان و دیلمان و رویان و دنباوند (دماوند) تحت فرمانروایی پادشاهی به نام جستف شاه (گشنسب شاه) بوده است. ابن اسفندیار می‌نویسد که جستف شاه فرمانبردار اردشیر شد و آن شاهنشاه او را به شاهی آن ایالت ابقاء کرد. بازماندگان و اخلاف جسنف شاه همین سمت را در مازندران داشتند تا اینکه قباد پسر فیروز پس از بار دوم که به تخت نشست، کوشید که کوهستان طبرستان را بیشتر مطیع خود سازد و پسر مهتر خود کیوس را با لقب پتشخوارگر شاه، فرمانروای آن سرزمین کرد. او لقب نخویر و منصب کنارنگ داشت و در روزگار بلاش در موقع پیمان صلح با ارامنه مشاور و معتمد زرمهر بود. در شورش زریر برادرزاده بلاش، گشنسب داد که از طرف زرمهر و شاپور مهران ارمنستان را به عنوان نخوارگ بر عهده داشت با مهربانی و آشتی‌جویی و دادن امتیازات بزرگ به وهن ممیگونی با او صلح نموده و از او درخواست کرد که با سپاه ارمنی خود به کمک بلاش بشتابد که او نیز چنین کرد و زریر شکست خورده و کشته شد و بلاش توانست پایه‌های حکومتش را به کمک گشنسب‌داد مستحکم کند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۸۳). چون صاحبان مقامات عالی کشور، قباد را پس از هشت سال به خاطر پشتیبانی از مزدک از پادشاهی عزل کردند و برادرش جاماسپ را جانشین او قرار دادند عده‌ای از بزرگان از جمله گشنسب‌داد رأی به قتل قباد داد ولی اکثر بزرگان او را به قصر فراموشی افکندند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۴۲). عاقبت قباد به یاری یکی از بزرگان کشور بنام سیاوش از زندان گریخت و به نزد پادشاه هیاطله رفت و دختر او را به زنی گرفت. او از خاقان سپاهی ستاند و با آن به ایران بازگشت و سلطنت را از برادرش جاماسپ پس گرفت و برادرش را کور کرد و بسیاری از بزرگان را بخشید، ولی گشنسب‌داد را که رأی به کشتن او داده بود، به قتل رساند

و مقام کنارنگی را به یکی از خویشاوندان او داد (شهبازی، ۱۳۸۹: ۵).

وهریز: این نام به صورت وهریز، زین، مرزوان و خوره خسرو آمده است (ریپکا، ۱۳۸۱: ۹۴). او پسر واریهان پسر نرسی پسر فیروز ملک بود و لقبش فره داد بود. اما دینوری او را پسر کامگار و حمزه او را پسر خرزاد پسر نرسی می‌دانند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۵۵۶). او از زمره بزرگانی بود که در زمان خسرو انوشیروان به علت لغزشی که از وی سرزده بود، خسرو بر او خشم گرفته و او را به زندان افکنده بود. چون سیف بن ذی یزن نزد انوشیروان از چیرگی حبشیان بر یمن شکایت کرد، انوشیروان او را عزیز داشت و بعد از اندیشه و رأی بزرگان هشتصد مرد زندانی که کشتن بر آنها واجب بود از زندان خلاص نمود وهرز را که پیری هشتاد ساله بود بر ایشان امیر کرد و با سیف بن ذی یزن از راه دریا حرکت کرد و در ساحل عدن پیاده شد و چون این خبر به مسروق حبشی رسید به مقابله برآمد و جنگ در گرفت وهرز پیش‌دستی کرد و تیری به مسروق زد که میان دو چشم او فرو شد و از پشت سرش بیرون آمد و بر زمین افتاد و مرد، لشکر مسروق پراکنده شدند و هرز وارد صنعاء شد و یمن را تصرف کرد و خبر فتح را برای خسرو انوشیروان نوشت و سیف بن ذی یزن را به پادشاهی یمن بگمارد و خود نزد انوشیروان برگشت (دینوری، ۱۳۷۱: ۹۲). چون سیف به دست سپاهیان حبشی به قتل رسید، انوشیروان دوباره وهرز را با چهار هزار نفر به سوی یمن فرستاد و وهرز توانست بار دیگر بر یمن تسلط یابد و خود از طرف کسری به امارت آن سرزمین برسد. خسرو انوشیروان به وهرز فرمان داد که در یمن هیچ سیاه پوست یا فرزند عربی را که سیاه باشد، چه خرد باشد چه بزرگ زنده نگذارد و هر مردی را که موهای پیچیده دارد و از دوده سپاهان حبشی است بکشد و وهرز نیز چنین کرد. چون مرگ وهرز در رسید و این در اواخر پادشاهی انوشیروان بود، کمان خویش را با تیری بخواست و گفت : «مرا بنشانید و او را بنشانیدند» و تیری بینداخت و گفت : «بنگرید هر کجا تیر افتاد گور من آن جا کنید» و تیر پشت دیری افتاد و همان کلیساست که نزدیک نعم است و اکنون مقبره وهرز نام دارد (طبری، ۱۳۵۲: ۷۲۳).

تاریخ‌نویسانی که از وهرز دیلمی سخن رانده‌اند، عموماً وی را به دلاوری، بزرگی و خرد و تدبیر درست ستوده‌اند. وهرز مردی ایران‌دوست و پای بند غرور ملی بود. این بزرگ مرد دیلمی سپهدار مدبر و دقیق و آگاه بر تمام فنون جنگی بود. در امر مملکت‌داری هم به اصل مردم‌داری و شناخت حقوق جامعه و ترویج عدل اعتقاد داشت و به همین انگیزه در جامعه تازی نامور گردید و اخلافش در آنجا به حکومت ادامه دادند. پس از مرگ وهرز، خسرو انوشیروان، پسر او مرزبان بن وهرز را در آنجا به پادشاهی نشاند و بعد از او تینجان پسر مرزبان و فرخسره پسر تینجان را به پادشاهی یمن نشاند. فرخسره در روزگار پادشاهی خسرو پرویز امیر یمن بود و بعد از این که خسرو بر او خشم گرفت، وی را از امارت یمن عزل نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۷).

شهر وراز: این نام به صورت‌های شهر براز، شهروراز، ایرانشهر وراز، شهران گراز، فرهان، خرهان آمده است. لقب شهروراز یعنی گراز (پهلوان کشور و مخفف «ایرانشهر و راز» است که از زمان قباد پیشینه داشته است (شهبازی، ۱۳۸۹: ۶۱۹). منابعی که در مورد شهر وراز سخن گفته‌اند بسیار مغشوش و مبهم از او ذکر کرده‌اند. نام او با اسامی فرخان (فران، حرمان) و راز میوزان (راز میزان) در هم آمیخته شده است. در اینجا برای این‌که شمه‌ای از این درهم ریختگی و تفاوت ضبط منابع ذکر گردد، مواردی مثال آورده می‌شود : دینوری: «شهریار .. به شام حمله برد». طبری «نام وی فرخان ماه اسفندیار

بود». بلعمی: «و در ثغر روم مردی بود از سر هنگان پرویز، نام او شهر ایران». بیرونی: «شهر براز لقب او حرمان بود». اعتمادالسلطنه «اسم او فرخان است و لقبش شهریار». مقدسی: «گویند یکی از کارگزاران آبرویز به نام شهر ابراز فارسی بر رومیان چیره شد». پراکندگی و اختلاف ضبط منابع بیش از اینهاست (مهرآبادی، ۱۳۷: ۲۱۳).

شهروراز از جمله اسپهبدان خسرو پرویز بود که به خواست خسرو در انتقام از دولت روم جامه عمل پوشید و اعلان آمادگی خود را بر تاختن بر رومیان اعلام کرد و خسرو نیز به او عنوان جدیدی داد و گفت: «زین پس، تو به جای رومیزان، شهربراز نام خواهی داشت» او سپاه عظیمی گرد آورد و به دستور خسرو پرویز به سوی سوریه و فلسطین اعزام گردید. در نخستین مراحل جنگ، ارتش ایران زیر نظر فرماندهی سردارانی چون شهروراز پیروزی‌های چشمگیری به دست آورد و ضمن تصرفهای استان‌های بیزانس غنائم جنگی عظیم و اسیران فراوانی به چنگ آورده و خزانه شاه و اشراف نظامی از این غنائم پر گردید (پیگولوسکایا، ۱۳۹۱: ۲۳).

شهروراز پس از اعزام به شام، آنجا را تصرف کرد و به سرزمین فلسطین رسید و شهر بیت‌المقدس را در سال ۹۱۶ میلادی تصرف کرد و چوبی را که صلیب مسیح بود به ایران آورد (نولدکه، ۱۳۸۸: ۳۱۲). او توانست سرزمین فراعنه مصر را که از عهد داریوش دوم هخامنشی از تصرف ایران در رفته بود دوباره تسخیر نماید و کلید فتح شهر اسکندریه را به نشان فتح مصر به نزد خسرو بفرستد. او تا حدود حبشه پیش رفت و بدین گونه خاطره پیروزی‌های عهد هخامنشی را در آفریقا زنده کرد. با تمام خدماتی که شهر وراز به خسرو کرده بود در زمانی که قسطنطنیه در محاصره شهر وراز قرار داشت، روابط آنها به تیرگی گرایید و هراکلیوس نیز با او همدلی نمود و او را بر ضد خسرو پرویز تحریک کرد. بعد از این که خسرو قصد داشت با توطئه‌ای شهروراز را بکشد، شهر وراز نیز در توطئه برای سرنگون کردن خسرو شرکت کرد و دو پسرش نیز در زمره شورشیان و یاران شیرویه بودند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۶۶۴). شهروراز بعد از مرگ خسرو پرویز و در زمان قباد دوم (شیرویه) از فرمان او سرپیچی کرده، کشورهای مفتوحه مصر و شام و قسمتی از آسیای صغیر را به روم مسترد نکرد و موقع را مناسب دانسته در صدد تصاحب تاج و تخت برآمد و برای اینکه هراکلیوس را با خود همراهی کند با او ملاقات کرد و با او قراری بست که به موجب آن مصر و شام و قسمتی از آسیای صغیر را که هنوز در تصرف داشت به روم مسترد دارد. به علاوه مبلغی هم سالانه بپردازد. با مرگ شیرویه، سران پارسی فرزند هفت ساله او را با نام اردشیر سوم بر تخت شاهی نشاندند. بی‌درنگ شهروراز علیه چنین انتصابی سر به شورش برداشت، چون پیش از آن شهر وراز در مسائل مهم مورد مشورت خسرو و آنگاه شیرویه قرار می‌گرفت (محمود آبادی ،۱۳۹۳: ۳۰۳). اما بزرگان کشور که اردشیر را به تخت نشاندند با او مشورت نکردند و این غفلت بهانه‌ای برای او بود تا خردسالی اردشیر را غنیمت شمارد و از فرصت استفاده کند و دست به جنگ و خونریزی بگشاید و تاج و تخت سلطنت را به دست بگیرد. چون شهر وراز به تخت سلطنت نشست، پوران را به همسری خود در آورد و او نیز از این امر اجابت نمود. شهر وراز اردشیر را کشت و خود را شاه خواند. البته شکی نیست که در این امر او مورد حمایت هراکلیوس بوده است چون هراکلیوس بود که سرباز در اختیار او قرار داد و او توانست به این مقام برسد. شهر وراز چون تاج و تخت را به دست آورد، تمام کسانی را که در قتل شاه برکنار شده (خسرو پرویز) دست داشتند، مجازات کرد و کشت و با هراکلیوس صلح نمود (دریایی، ۱۳۹۱: ۱۰۶). چون

از پادشاهی شهر وراز (شهریار) مدتی گذشت، بزرگان کشور از این که کسی که از خاندان پادشاهی نیست بر ایشان حکومت کند سرباز زدند و بر او شورش کردند و سردسته این شورش همسر شهر وراز پوراندخت دختر خسرو پرویز بود (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۸۷). به دستور پوراندخت، سه سلحشور از اهالی استخر که در گارد پادشاه خدمت می‌کردند، هنگامی که شهروراز سواره بر اسب از کنار آنها می‌گذشت، او را به زیر کشیدند و کشتند و ریسمانی به پای او بستند و در کوی و برزن پایتخت می‌کشیدند و فریاد می‌زدند که این است سزای او که شاهی را غصب کرده است. در کشتن او یکی از بزرگان به نام زادان فرخ پسر شهرداران و دلاوری به نام مهیار که آموزگار سوارکاران بود و بسیاری دیگر از بزرگان و نمایندگان خاندان‌های مشهور به آنها یاری کردند. شهر وراز بیش از چهل روز پادشاهی نکرد (کولسنیکف، ۱۳۵۵: ۱۶۴).

فرخ هرمزد: مورخان ارمنی نام او را به صورت خورخ اورمیزد ضبط کرده‌اند و مسعودی نام او را خرهر مزاسپهبد خراسان آورده است (مسعودی ، ۱۳۶۵: ۹۶). وی یکی از سرداران خسرو پرویز در جنگ با بهرام چوبین بود و طبری او را اسپهبد خراسان و سبئوس او را اسپهبد آذربایجان دانسته‌اند. او فرزند بندوان، سپهبد آذربایگان و ایشخان بزرگ ارمنستان بود. فرخ هرمز زمانی که آزرمیدخت دختر خسرو پرویز بر تخت نشست به عنوان سپهبد خراسان و بزرگ پارس از آزرمیدخت تقاضای ازدواج کرد و چون او نمی‌توانست با خواسته فرخ هرمز مخالفت کند او را با حیله به پایتخت آورد و به وسیله نگهبانانش شبانه به قتل رساند که در نتیجه مورد خشم فرزندش رستم فرخزاد قرار گرفت. او از خراسان به پایتخت لشکر کشید و چشمان ملکه را میل کشید و بعد او را به قتل رسانید (طبری، ۱۳۵۲: ۳۵۲). با توجه به این که اکثر مورخین کشتن فرخ هرمزد را به امر آزرمیدخت دانسته‌اند، ولی شهبازی معتقد است که فرخ هرمز در دوران به تخت نشستن پوراندخت بود که از او تقاضای ازدواج نمود و بر سر آن مقصود جان خود را نیز از دست داد. آن چنان که می‌توان احتمال داد که چون پسر فرخ هرمزد ملکه آزرمیدخت را کشت، داستان رسوایی او را ساخته‌اند تا برای نگهداری آبروی رستم ملکه کش دستاویزی داشته باشند و او را تبرئه نمایند. همچنین، سکه‌ای از پوران پیدا شده است که در پشت آن تصویر مردی ریش‌دار است و از آن نتیجه گرفته می‌شود که وی همان فرخ هرمزد است که پیشتر در زمان پوران کشته شده است (شهبازی، ۱۳۸۹: ۶۷۳).

رستم فرخزاد: صورت دیگر آن رستهم است و در شاهنامه ثعالبی رستم آذری آمده است (ثعالبی، ۱۳۲۸: ۳۵۶). وی فرزند فرخ هرمزد و اهل ری یا به قولی همدان بوده است. رستم از جمله کسانی بود که به همراه پدر و برادرانش در توطئه علیه خسرو پرویز و برکناری وی نقش فعالی داشته است. رستم چون خبر قتل پدرش توسط ملکه آذرمیدخت را شنید، با سپاه خود از خراسان به مدائن لشکر کشید و ملکه را گرفتار کرده و دو چشمش را کور کرد و سپس او را کشت. با تلاش رستم و برادرش و دیگر بزرگان عاقبت یزد گرد سوم به تخت سلطنت رسید و خود مقام نایب‌السلطنه یافت. او مردی صاحب نیروی فوق‌العاده و مدیری با تدبیر و سرداری دلیر بود و در حمله اعراب به ایران فرماندهی کل نیروی لشکری ایران را بر عهده داشت (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۳۵۹).

با شکست سرداران ایرانی در نبردهای متوالی در برابر اعراب و جان باختن اکثر آن دلیر مردان و تضعیف روحیه مرزداران ایرانی، یزدگرد به رستم دستور داد به سوی قادسیه عزیمت نماید. اگر چه رستم خود مستقیماً مایل نبود که در جنگ شرکت نماید و به یزدگرد گفت: ای

پادشاه! مرا بگذار که عربان تا وقتی مرا به مقابله آنها وانداری، پیوسته از عجمان بیمناک باشند و همچنان در دل عربان، هیبت و عظمت داشته باشم، تا وقتی من به جنگ آنها نرفته‌ام، حمله نیارند و اگر شخصاً به جنگ روم، یکباره گستاخ شوند و پارسیان کاملاً شکست بخورند (طبری ، ۱۳۵۲: ۶۳۷).

به هر حال رستم که سرداری دلیر بود و از جنگ، بیم نداشت به دستور یزدگرد به نبردگاه قادسیه رفت و باب مذاکره را با تازیان گشود، تا از راه صلح و گفتگو با سعد و قاص به درگیری‌ها پایان دهد و با رد و بدل کردن سفرای عرب بین او و سعد وقاص و طولانی شدن مذاکرات سبب شد که بسیاری از مورخان، آن را تمایل رستم به آیین اسلام برشمارند. به‌طوری که یعقوبی در این باب می‌نویسد: رستم خود، خواهان اسلام آوردن بود ولی او از همراهان خود بیم داشت و هرگاه به یکی از آنان پیشنهاد می‌کرد، روی مساعد نشان نمی‌داد (یعقوبی، ۱۳۶۶: ۲۷).

گویند رستم خود منجم بود، او می‌دانست که دولت ساسانی به آخر رسیده است و به همین دلیل خواهان صلح بود، اگر چه آن میسر نشد. رستم قبل از شروع نبرد در قادسیه به برادرش در خراسان نامه نوشت: «به نام خدای مهربان، از سپهبد به برادرش، و سپس همانا من مشتری را در نشیب و زهره را در فراز دیدم ؛ و این، واپسین وصیت من به تو است و روزگار پیوسته بر تو درود باد!» و سرانجام جنگ بعد از رسالتهای بسیار و تأخیر رستم که منجم بود و می‌دانست که نتیجه جنگ چه خواهد بود، در روز آخر سال ۱۶هجری قمری آغاز شد و در چهارمین روز نبرد حوالی ظهر فشار بر سپاه ایران بسیار شد و یا عقب‌نشینی دو سردار ایرانی ـ «هرمزان» و «نیر مران» که عقب نشستند و باز موضع گرفتند، آشفتگی در سپاه رخ داد (مسعودی، ۱۳۶۵: ۶۷۵). به روایت طبری در چهارمین روز نبرد، هنگام نیمروز، قلب سپاه ایران شکافته شد و توفانی شدید برخواست و سایبان رستم را در میدان جنگ به نهر عتیق افکند و تعدادی از دلاوران عرب چون «قعقاع» و همراهان او به تخت رستم رسیدند و «هلال بن علفه»، از سربازان اسلام، رستم را از پای در آورد (طبری، ۱۳۵۲: ۱۷۳۸). درست‌ترین گزارش از مرگ رستم را در اخبارالطوال» و «فتوح‌البلدان» می‌توان دید.

بلاذری می‌نویسد: «خداوند» رستم را بکشت و جسد او را بیافتند، در حالی که پر از آثار ضرب و شمشیر و طعن و نیزه بود؛ و دانسته نشد کشنده او کیست. «دینوری» نیز در «اخبارالطوال» می‌نویسد: «با حمله مسلمانان، آرایش جنگی ایرانیان در هم ریخت و رستم کشته شد و ایرانیان، گریزان، از میدان جنگ گریختند. آن گاه مسلمانان به جستجوی جسد رستم پرداختند و او را در میدان کشتگان یافتند که صد زخم نیزه و شمشیر داشت و فهمیده نشد چه کسی او را کشته است. برخی هم گفته‌اند رستم در رود قادسیه افتاد و غرق شد (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۵۶).

اسپندیار: این نام به صورت‌های اسفندیار و اسفندیاذ ثبت شده است. وی برادر رستم و پسر فرخ هرمزد بوده است. منصب او سرداری سپاه آذربایجان بود. او در جنگ با سردار اسلام بکیر شکست خورد و اسیر گشت (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۳۶۱).

خرَه زاد: او برادر رستم فرخزاد و پسر فرخ هرمزد بود. وی پس از شکست در قادسیه و کشته شدن برادرش، خود را به مدائن رساند و یزدگرد نیز او را جانشین و نایب‌السلطنه خود معرفی نمود و بعد مدائن را ترک کرد و به حلوان رفت. بعد از آن، خره زاد به مقابله با اعرابی که به مدائن نزدیک می‌شدند، شتافت و چون شکست نزدیک شد به همراه سپاهیان خود به جلولاء عقب‌نشینی کرد و همانجا ماند و برای یزدگرد که در حلوان بود نامه نوشت و از او کمک و یاری خواست و او هم او را مدد فرستاد (دینوری،

۱۳۷۱: ۱۶۰-۱۶۱). خره زاد با شکست در جلولاء با همراهان خود به یزدگرد پیوست و همراه او به پارس، کرمان و سیستان رفت و از راه طبسین و قهستان با یزدگرد راهی خراسان شد و چون عدم همکاری ماهویه دهقان مرو را مشاهده کرد، از او خواست که او به توران زمین رود و در آنجا چندان بماند تا کار تازیان بر او روشن گردد، ولی یزدگرد نپذیرفت و راهی مرو شد و یزدگرد به پیشنهاد ماهویه حاضر شد یاران نزدیکش و خره زاد را از اطراف خویش پراکنده نماید، ولی خره زاد از آنجا نرفت تا یزد گرد به دست خود نامه‌ای برای وی نوشت که تو خره‌زاد، یزدگرد و خاندان و فرزندان او را همه به دست ماهویه دهقان مرو داده‌ای و کسانی را در این باره بر او گواه گرفت و این چنین بود که او یزدگرد را به ماهویه سپرد و خود به عراق باز گشت و سفارش او را به ماهویه مرزبان مرو نمود. از سرانجام او خبری در دست نیست (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۸).

۷-خاندان زیخ (زیک)

این نام به صورت‌های زیک[9] و زیکس[10] ضبط شده است. بر خلاف آنچه که اکنون به غلط مشهور است و سر منشأ این غلط نیز بر ما پوشیده است، زیخ منصب و یا لقبی بوده است و نه خاندان. زیخ در وهله اول عنوان یکی از بالاترین مناصب اداری و برخی اوقات توأم با نظامی بوده است. اگر چه فاوستوس بیزانسی و آگاثا نجولس، زیک (زیخ) را نام خاندان پنداشته‌اند، اما مناندرس زیخ را یکی از مناصب برتر ایرانیان می‌داند. همچنین، در کتاب مناندر پروتکتور، زیخ پایه دانسته شده است که نیز می‌توانسته علم برای خاندانی هم بوده باشد و این خاندان در اواخر دوره پارتیان جانشین خاندانی از بزرگان آتروپاتن شده‌اند. مسکن و حوزه نفوذ این خاندان در ماد آذربایجان بوده است (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۳۵۰). مهرآبادی به چهار مورد از این خانواده در کتابش اشاره نموده است (مهر آبادی، ۱۳۷۲: ۱۸۳). در کتیبه شاپور اول در نقش رستم در بند ۲۲ در ذکر بزرگان همراه شاه بابک زیک به عنوان رئیس تشریفات آمده است (فرای، ۱۳۸۳: ۱۱۶).

ایزد گشنسب: نولدکه نام وی را به نقل از کتاب مناندر پروتکتور به صورت ایسدی گوسنف ذکر کرده است. به روایت او، وی پایه زیخ داشته است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۱۶۹) که آن مربوط به دوره اشکانیان است ولی در دوره ساسانیان ما به نام سه فرد از آنها برمی‌خوریم. یکی از آنها یزد جشنس فانوسفان است که در دوره یزدگرد اول زندگی کرده است و در به سلطنت رساندن خسرو نقش فعالی داشته است و دیگری ایزد گشنسپ بزرگ فرمدار که هرمزد چهارم او را به عنوان وزیر بزرگ خود منسوب نموده بود که به قول فردوسی در شاهنامه نسبت به او خشم گرفت و او را زندانی کرد و بعد دستور قتل او را صادر کرد (رجبی، ۱۳۸۳: ۳۲۶). ایزد گشنسپ سومی یکی از یاران بهرام چوبین است که بهرام او را در جنگ با ترکان برای محافظت تجهیزات سپاه انتخاب کرده بود. او همچنین در شورش بهرام بر علیه خسرو پرویز همراه و از سرداران سپاه بود که در مناظره بهرام با خسرو پرویز در آذربایجان در رکاب بهرام چوبین قرار داشت (شهبازی، ۱۳۸۹: ۱۸۵). چنان که ملاحظه می‌شود، هیچ یک از سه ایزد گشنسب که در تاریخ مشهورند، با مورد مذکور توسط مناندر به لحاظ تاریخی قابل انطباق نمی‌باشند، حال آن که تصور می‌شد که این منصب و خاندان صرف مربوط به دوره ساسانی بوده‌اند.

[9] Zik

[10] Zikes

زیخ: منصب وی را مورخین ارمنی نهایت یا همان اسپهبد دانسته‌اند. به گفته آگاتاگنوس، وی همراه کارن به نمایندگی اشراف و اردشیر به نزد اردوان پنجم رفت و اردوان را فردی ناعادل و گناهکار برشمرد و روی گردانی خود و اشراف بزرگ را به اطلاع اردوان رساند و در بازگشت گزارش جامعی به اشراف و اردشیر پارسی داد و آنها نیز مهیای مقابله با اردوان شدند (نصراللهزاده، ۱۳۸۴: ۲۹۷). او یکی از سرداران عمده شاپور دوم بود که شاپور دوم او و کارن را با سپاهیانی انبوه به اداره امور ارمنستان گماشت و در همان زمان توانست به دستور شاپور دوم همراه با کارن ملکه فرندزم را اسیر کرده و قصر او را در ارتاگرس فتح نماید. آمیانوس، نام وی را سیلاس ذکر کرده است که احتمالاً نام شخصی او بوده است. وی بعدها در حدود سال ۳۸۷ میلادی از طرف شاپور سوم به خدمت خسرو سوم، پادشاه دست‌نشانده ارمنستان از سوی ایران، منصوب شد (مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۱۸۵). او فرستاده خسرو انوشیروان به نزد امپراتوری ژوستینین در حدود سال ۵۵۹ میلادی بود (مهر آبادی، ۱۳۷۲: ۱۸۵). خاندان زیک در همه دوران ساسانی و حتی بعد از آن مقام والا و احترام و نفوذ فراوان داشتند و هنوز هم در گوشه و کنار ایران بزرگ نام و نشان آنها باقی است؛ مثل نام حمام گنجعلی خان زیک که در مشهد مقدس قرار دارد و یادی از این خاندان بزرگ را در ذهن متبلور می‌سازد.

نقش خاندان حکومتگر در تأسیس امپراطوری ساسانی

آگاتانژ مورخ ارمنی معاصر با ساسانیان روایت می‌کند که اردشیر پادشاه پارس انجمنی از بزرگان آن ایالت تشکیل داد تا ایشان و همه مردم پارس را به اتحاد و شورش علیه اشکانیان دعوت نماید. در این انجمن، او اشکانیان را بیگانه خواند و تسلط طولانی آن قوم را بر ایران و خطه پارس مصیبتی بزرگ شمرد و اضافه کرد اکنون زمان آن رسیده است که همه گرد هم آییم و بر ضد پارتیان قیام کنیم. بزرگان با او دست اتحاد دادند و در برانداختن اشکانیان یک دل و یك زبان شدند. پس از آنکه اردشیر از وفاداری آنان مطمئن شد، نامه‌ای مبنی بر عدم اطاعت به اردوان نوشت و رسماً خود را از تابعیت حکومت اشکانی خارج نمود. بنابراین، به تدریج خاندان‌های بزرگ به اردشیر پیوستند و با اعلام همبستگی با او آرام آرام ایالت‌های پارت را از کومش تا گرگان و مرغیان و سیستان تحت اطاعت وی درآوردند (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۴۰۸). برخی منابع صراحتاً پیشرفت سریع کار اردشیر را ناشی از حمایت دو شاخه از دودمان پهلویان (پارتیان) دانسته‌اند که پهلو سورن و اسپهبد نامیده می‌شدند. آنها بر شاخه‌ای از دودمان خویش که بر پارت شاهی داشتند رشک بردند و آماده شدند که اردشیر را یاری کنند (بیانی، ۱۳۸۳: ۴۸).

نجبای پارت که در طی سال‌ها جنگ خانگی از خاندان اشک تدریجاً مأیوس و با یکدیگر به شدت مخالف شده بودند، در ماجرای شورش اردشیر و پدرش بابک در پارس، بر ضد شاهنشاه بزرگ پارت وارد جنگ شدند و از کمک جدی به اردوان خودداری کردند. آنها حتی پنهانی به عوامل دشمن پیوستند. اینکه خاندان‌های نجبای پارت برای تجدید قدرت خاندان اشک کمکی نکردند از آنجا پیداست که ولاش برادر اردوان و ارته وزد پسرش با وجود تلاش توفیقی به دست نیاوردند. حتی آنگونه که از روایات مورخان ارمنی ـ آگاه تانژلوس و موسی خورن بر می‌آید، خاندان‌های بزرگ پارت به خاطر اجتناب از توافق با یکدیگر با اردشیر کنار آمدند. این سبب شد که خسرو پادشاه اشکانی ارمنستان هم بلافاصله بعد از کشته شدن اردوان برای شروع یک مبارزه جدی بر ضد اردشیر فرصت مناسب به دست نیاورد (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۴۰۸).

موسی خورنی می‌گوید تنها خانواده کارن به اردشیر نپیوست و با او جنگ‌ها داشت، اما کتیبه شاپور بر کعبه زردشت خلاف این ادعا را ثابت می‌کند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۶۵)؛ چنان که خاندان کارن در صدر فهرست بزرگان دربار اردشیر ظاهر می‌شوند. بنابراین، می‌توان تصور کرد که رفته رفته بیشتر اعیان و محتشمان بزرگ از جمله کارن به اردشیر پیوستند تا جایی که در دربار اردشیر یکم، خاندان‌های سورن، کارن، وراز و اندیگان از موقعیت ممتاز و حرمت فراوان برخوردار بودند (فرای، ۱۳۸۳: ۲۲۱).

اردشیر که مردی با تدبیر و بلند پرواز بود و آرزوی تشکیل شاهنشاهی را در سر داشت، درصدد گسترش قلمروی خویش برآمد. پس از تحکیم قدرت خود در پارس نخست کرمان را تصرف نمود و یکی از پسران خود را به حکومت آنجا منصوب کرد و در دومین مرحله از عملیات توسعه قلمروی حکومت خود، تا سواحل خلیج فارس و جزایر آن پیش رفت و بحرین را به تصرف خود در آورد. حکام محلی غرب فارس نیز یکی پس از دیگری به پادشاهی او گردن نهادند و اردشیر شهری به نام خود «اردشیر خوار» را به معنی افتخار اردشیر (فیروزآباد فعلی) بنا نهاد و قصر خود را در بیرون دروازه این شهر بنا کرد (پروکوپیوس، ۱۱۳۹۲: ۱۸۸).

در این مرحله بود که اردوان شاه اشکانی از توسعه‌طلبی اردشیر بیمناک شد. طبری گزارش می‌دهد که وی برای اردشیر نامه‌ای نوشت و در آن او را از راه تحقیر «گرد» خواند و پرسید چه کسی به او اجازه داده که شخصاً تاج بر سر بگذارد و برای خود پایتختی برپا دارد (طبری، ۱۳۵۲: ۵۸۳). اردشیر در جواب نامه اردوان پاسخ داد تاجی که به سر دارم خداوند به من بخشیده است و نیز اوست که مرا بر سرزمین‌هایی که گرفته‌ام پادشاه کرده است و اوست که مرا در کشتن فرمانروایان و پادشاهان یاری داده است (نولدکه، ۱۳۸۸: ۴۲).

اردوان وقتی از پیشرفت‌های سریع اردشیر به هراس افتاد و برای پایان دادن به شورش او سپاهی گران فراهم نمود، جنگ نهایی و قطعی روی داد. اردشیر توسط سفیری به اردوان پیشنهاد کرد که زمان و مکان مناسبی برای یک نبرد قطعی تعیین کند و اردوان نیز بیشتر به پیروی از خصال مردانگی و نه بر اثر تدبیر و درایت، این پیشنهاد را پذیرفت. اردشیر قبل از موعد معین به رزمگاه که از طرف دشمن تعیین شده بود، یعنی دشت هرمزدجان رفت و برای لشکریان خود موقع و مقام شایسته و مساعدی در نظر گرفت و گودالی به دور موضع دلخواه کند و چشمه‌ای را اشغال نمود. هنگامی که اردوان سررسید شاپور پسر اردشیر جنگ را آغاز کرد و بلافاصله اردشیر از مقام خود به اردوان حمله برد، او را کشت و لشکریان پارتی را شکست داد و منهدم کرد. اردشیر از اسب فرود آمد و سر اردوان را لگدکوب کرد (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۴۱۶). پس از این نبرد که در روز ۲۸ آوریل ۲۲۴ میلادی رخ داد، اردشیر فاتحانه وارد تیسفون شد و ایالت بابل را به اطاعت خود درآورده، جانشین اشکانیان گردید.

بر طبق عقیده زاره، احتمال می‌رود که مؤسس سلسله ساسانیان تاجگذاری خویش را در زادگاه خود، پارس انجام داده باشد، یعنی یا در معبد آناهیتا (ناهید) واقع در شهر استخر که روزگاری جد او ساسان موبد بزرگ آن بود و یا در تنگه نقش رجب نزدیک استخر، زیرا که اردشیر و شاپور در این نقطه نقش جلوس خود را روی سنگ حجاری کرده‌اند (کریستن سن، ۱۳۷۸:۶۱).

غلبه بر پارتیان ظاهراً نتیجه ائتلافی بود که در رأس آن اردشیر قرار داشت، زیرا کتاب سریانی تاریخ کربلا می‌گوید که فرمانروایان آدیابن و کرکوک در جهاد با پارتیان که به پیروزی انجامید به اردشیر پیوستند (فرای،

۱۳۸۳: ۲۱۹). یک نمونه از کمک خاندان سورن به اردشیر در جریان انتقال قدرت از اشکانیان به ساسانیان، مسئله خسرو شاهزاده اشکانی است که بر ارمنستان فرمان می‌راند و از به رسمیت شناختن اردشیر سرباز زده بود. اردشیر بر آن شد که با از میان برداشتن او تکلیف خود را با دشمن ناآرام روشن کند. اردشیر با تطمیع شخصی به نام آناک از خاندان سورن او را مأمور کشتن خسرو کرد. آناک در گریز و تعقیبی نمایشی به ارمنستان پناه برد و خسرو نیز به او پناه داد. آناک توانست پس از دو سال اقامت در نزدیکی خسرو، او را بکشد (رجبی، ۱۳۸۳: ۵۰).

در ادامه ماجرای بنک از اشراف اصفهان، آمده است که او به همراه شش فرزندش و حامیانش به اردشیر پیوستند. ممکن است به عنوان نمونه‌ای از هواداران عالی‌رتبه اردشیر در دیگر استان‌ها نام برد که طرفدار اردشیر و مخالف قدرت و سلطه پارتی بودند و از این طریق استقلال خویش را به دست آوردند. ضمن اینکه حامیان بی‌شمار دیگری از جمله دسته‌ها و گروه‌های جنگجو وجود داشتند که شیفته رهبری موفق اردشیر و شخصیت کاریزماتیک وی گشته بودند. بدون شک بعد از قتل اردوان و انهدام قدرت خاندان اشک چیزی که به اردشیر در ایجاد و تأسیس یک دولت نوبنیاد متحد و متمرکز کمک کرد، اختلاف داخلی نجبای پارت بود که چون عادت کرده بودند یکدیگر را به چشم همانند و هم‌نوع بنگرند، رقابتهاشان به آنجا منجر شد که به سلطنت یک خانواده غیر پارت تسلیم شوند چون هیچ‌یک از آنها خانواده دیگری را که هم‌ترازش بود، به عنوان مافوق و فرمانروای خویش نمی‌پذیرفت.

آنچه موسی خورنی مورخ باستانی ارمنی در باب تسلیم و انقیاد خاندان‌های بزرگ پارت ـ اسپهبد و سورن ـ نسبت به اردشیر می‌گوید، واقعیتی است که بدون آن غلبه نهایی یک خاندان غیر پارتی بر سلطنت تقریباً پانصد ساله اشکانیان قابل تصور نیست، چنان که حضور سرکرده خاندان کارن در جزء موکب دومین پادشاه ساسانی، در کتیبه زردشت در نقش رستم، نیز نشان می‌دهد که مقاومت خاندان کارن هم در مقابل اردشیر نباید به آن شدتی که در روایت این مورخ ارمنی است واقع شده باشد. در هر حال شک نیست که تمکین این خاندان‌های نجبای پارت نسبت به اردشیر باید از اختلاف طولانی آنها و مخصوصاً از تحریکات آنها در جنگهای خانگی اخیر اردوان و ولاش ناشی شده باشد. به علاوه، غیر از این دو دستگی نجبای پارت، به نظر می‌آید ناخرسندی عناصر محلی بین‌النهرین هم در تسریع زوال قدرت خاندان اشک بی‌تأثیر نبوده است (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۴۱۲).

بنا به نوشته‌های تاریخی باستان، از آغاز سده سوم میلادی در دودمان فرمانروایان پارس دگرگونی پدید آمد و بابک فرزند ساسان فرمانروایی که در نزدیکی استخر می‌زیست، حکومت این سرزمین را به چنگ آورد و پس از چندی پسر بزرگتر خود شاپور را بر تخت شاهی نشاند. پس از مرگ غیر منتظره شاپور، اردشیر به تخت نشست. نوشته شخصی به نام اپسای دبیر از شهر حران که بر ستونی کنار مجسمه شاپور یکم شاهنشاه ساسانی در بیشابور آمده تعیین تاریخ دقیق دودمان فرمانروایان پارس را ممکن می‌سازد (لوکونین، ۱۳۸۴: ۴۱). ساسانیان اصول ملوک‌الطوایفی را از اشکانیان میراث گرفتند. به همین جهت، در شاهنشاهی جدیدی که اردشیر تأسیس کرد، در مرتبه دوم از حیث درجات و مراتب، طبقه مقتدر رؤسای طوایف را قرار داد و در رأس آنان هفت دودمان ممتاز قرار داشتند که از این هفت دودمان لااقل سه خانواده در دوره اشکانیان دارای مقام عالی و ممتاز بودند، مانند خانواده‌های کارن، سورن و اسپاهید که همه از نژاد

اشکانیان بودند و لقب پهلو یعنی پارتی داشتند (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۷۳).

نتیجه‌گیری

هفت خاندان حکومتگر در دوره شاهنشاهی ساسانی عبارتند از: ۱-خاندان ساسان که ریاست دودمان را داشت؛ یعنی پدر و پسر که شهرداران شامل فرمانروایان و حکام سرحدی یا مرزبانان بوده که از خاندان شاهی انتخاب می‌شدند. ۲-خاندان کارن پهلو که حکومت ریاست سرزمین ماد به مرکزیت نهاوند را عهده‌دار بود. ۳-خاندان سورن پهلو که از سرداران معروف پارت بودند و در دوره ساسانی همچنان در اداره مملکت دخالت داشتند و حکومت سیستان را عهده‌دار بود. ۴-خاندان اسپاهبد، بر نواحی گرگان حکومت می‌کرد که اداره امور طبرستان یا گرگان را عهده‌دار بودند و تا اوایل فتوحات اسلامی در این منطقه حاکم بودند. ۵-خاندان اسپندیاد، (خداسپندیار)، حکومت ری و نواحی آن را به عهده داشت. ۶-خاندان مهران، عهده‌دار ناحیه پارس بود و به دلیل آن که ایالت پارس، مقر اصلی ساسانیان بود، خاندان مهران اجازه فروش املاک وسیع خود را نداشت و فقط آن را به‌عنوان ارث برای نسل بعدی حفاظت می‌کرد. ۷-خاندان زیک، عهده‌دار عالی‌ترین مقامات اداری بود. حوزه نفوذ سیاسی خاندان‌های مورد بحث در دوران باستان بسیار گسترده و قابل توجه بوده است به نحوی که نه تنها بسیاری مواقع عزل و نصب پادشاهان به دست آنها انجام می‌شده، بلکه گاهی تشکیل حکومتی، به وسیله این طبقه صورت می‌گرفته است.

خاندان‌های مورد اشاره متشکل از قبایلی در ظاهر مستقل بودند که اگرچه به ظاهر با استقلال حکومت می‌کردند، اما در حقیقت در مواقع خطر با اتحاد با یکدیگر، موجودیت خود را حفظ می‌کردند. این قبایل که به صورت گروهی به ایران مهاجرت کرده بودند، به سبب برخورداری از برخی امکانات چون سلاح، اسب و مهارت و هنرهای رزمی، مانند اسب‌سواری و تیراندازی، از همان ابتدای ورود به ایران توانستند بر دیگر قبایل محلی و بومی فائق آمده و برای خود جایگاهی به وجود آورند. این اقوام که با اجتماع و ترکیب خود، حکومت آریاییها را در ایران بنا نهادند، در تأسیس حکومت خود در اولین اقدام، خانواده‌ها را شرکت و دخالت دادند و به این ترتیب از همان اول تکلیف طبقه و جایگاه خود را مشخص ساختند. با تسلیم اقوام بومی به آریایی‌های تازه‌وارد، طبقه‌بندی اجتماعی خاصی در ایران شکل گرفت که بعدها نیز برخی طبقات صاحب نفوذ و امتیاز، با ورود به دنیای سیاست توانستند در عمل رهبری جامعه را بر عهده بگیرند و با تصمیمات و اقدامات خود نقش مؤثری در اداره سیاسی و اجتماعی کشور ایفا نمایند. در این میان در شرایط آمیختگی دین و سیاست، این نقش و تأثیر خود را در رهبری دینی جامعه نیز نشان دادند.

از جهتی، به گواهی تاریخ، در یک نگاه کلی، مردم ایران به سه طبقه روحانیون (آثروان)، ارتشتاران (مردم کارزار) و طبقه عامه (واستریوشان) که شامل چوپانان، برزگران و شهریان بودند، تقسیم شدند. در طبقه نخست، یعنی روحانیون و ارتشتاران، پیوسته از امتیازات خاصی برخوردار بوده و نیروهای نظامی و سیاسی را در دست داشتند. روحانیون یا موبدان، در کنار شاهان و مشاوران آنها، در امور مهم و اساسی مملکت شرکت داشتند. به عنوان نمونه، قانون از طرف شاهان، مشاوران ایشان و موبدان و براساس احکام اوستایی وضع شده و تفسیر و نظارت بر آن، بر عهده موبدان بوده است. طبقه واستری پوشان از زارعین که بیشتر در روستاها بودند، پست‌ترین طبقات به شمار می‌رفتند و بعد از آن، طبقه دبیرانی که کارکنان سازمانهای دولتی بودند، قرار داشتند و ارتشتاران

یعنی اهل سپاه به این دو طبقه مزیت داشتند و در نهایت، طبقه آذربانان که از روحانیان و موبدان تشکیل می‌شد و خاندان ساسانی نیز خود به آنها نسبت داشتند. در عصر ساسانی نیز همچون دوره اشکانیان، خاندان‌های حکومتگر و بزرگان اقوام، نقش تقریباً مشابهی داشتند. آنها در امور حکومتی دخالت و یا فعالیت داشتند و به پادشاهان جدید، کمک و مساعدت می‌رساندند. وقتی «ترسی» پسر بهرام گور و برادر بهرام سوم به پادشاهی رسید، بزرگان قوم نزد او رفتند و او را دعا کردند. ترسی نیز به ایشان «وعده نکو داد، گفت که وی را در کارها یاری کنند و با آنها روش نکو داشت». همانطور که از نقل طبری برمی‌آید، خود «ترسی» به عنوان شاه، از بزرگان و مهتران اقوام مختلف که برای شادباش پیش او آمده بودند، درخواست یاری می‌کند و پیشنهاد همکاری می‌دهد و با آنها روشی مناسب در پیش می‌گیرد.

منابع

ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن (۱۳۷۴). تاریخ کامل، جلد ۲، ترجمه محمد حسین روحانی. تهران: اساطیر.

ابن اعثم کوفی، ابو محمد احمد (۱۳۷۲). الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، به تصحیح غلامرضا طباطبایی. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

ابن بلخی. (۱۳۷۴). فارسنامه، تصحیح گای لسترنج و رینولد آلن نیکلسن، توضیح و تحشیه از منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس شناسی، چاپ اول.

ابن مسکویه، احمد بن علی. (۱۳۶۹). تجارب الامم، جلد اول، ترجمه ابوالقاسم امامی. تهران: نشر سروش.

بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۸) تاریخ نامه طبری، جلد ۱-۲، مصحح محمد روشن. تهران: نشر سروش.

بویس، مری (۱۳۹۱). زرتشتیان باورها و آداب دینی آنها، مترجم: عسکر بهرامی. تهران: انتشارات ققنوس.

بیانی، شیرین (۱۳۸۴). تاریخ ایران باستان (۲) از ورود آریایی‌ها به ایران تا پایان هخامنشیان. تهران.

بیانی، شیرین (۱۳۸۳). شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

بیوار، ا.د. (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانیان، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، جلد سوم، قسمت اول، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیر کبیر.

پروکوپیوس (۱۳۹۲). جنگ‌های پارسیان ایران و روم، مترجم: محمد سعیدی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پیگولوسکایا، ن.و. (۱۳۹۱). ایران و بیزانس در سده‌های ششم و هفتم میلادی، ترجمه کامبیز میربهاء. تهران: انتشارات ققنوس.

ثعالبی، ابو منصور محمد بن عبدالملک (۱۳۲۸). شاهنامه ثعالبی، ترجمه محمود هدایت. تهران: وزارت فرهنگ.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۰). فردوسی و شاهنامه سرایی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر، جلد اول. تهران: نشر خیام.

دریایی، تورج (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران: ققنوس.

دریایی، تورج (۱۳۹۱). ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان، ترجمه آهنگ حقانی، محمود فاضلی بیرجندی. تهران: کتاب پارسه.

دیاکونوف، میخائیل میخائیلوویچ (۱۳۹۰). تاریخ ایران باستان، ترجمه روحی ارباب. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دینوری، احمدبن داود (۱۳۷۱). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.

رجبی، پرویز (۱۳۸۳). هزاره‌های گمشده، جلد پنجم. تهران: انتشارات توس.

رستگار فسائی، منصور (۱۳۸۸). فرهنگنامه‌ای شاهنامه. تهران: نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ریپکا، یان (۱۳۸۱). تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، ترجمه عیسی شهابی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). تاریخ مردم ایران (۱) ایران قبل از اسلام. تهران: انتشارات امیر کبیر.

شوشتری (مهرین)، عباس (۱۳۴۲). ایران نامه (کارنامه ایرانیان). تهران: آسیا ، ج ۴.

شهبازی، شاهپور (۱۳۸۹). تاریخ ساسانیان، ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۲). تاریخ طبری، جلد دوم، مصحح: ابوالقاسم پاینده،ج۲. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول.

فرای. ریچاردنلسون (۱۳۸۳). تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، جلد سوم، قسمت اول. پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیر کبیر.

فرای، ریچاردنلسون (۱۳۸۳). تاریخ باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فرح، کاوه (۱۳۹۲). سواره نظام زبدهی ساسانی، ترجمه میثم علیئی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

کریستن‌سن، آرتور (۱۳۷۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی. تهران: انتشارات صدای معاصر.

کریمان، حسین (۱۳۵۴). ری باستان، ج۱. تهران: دانشگاه ملی ایران چاپ دوم .

کسروی، احمد (۱۳۸۸). شهر یاران گمنام. تبریز: انتشارات آیرین.

کولسنیکف، الی ایوانوویچ (۱۳۸۹). ایران در آستانه سقوط ساسانیان. مترجم: محمدرفیق یحیایی. تهران: انتشارات کندو کاو.

لوکونین، ولادیمیر گریگووریویچ (۱۳۸۴). ایران ساسانی، ترجمه عنایت الله رضا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

محمود آبادی، سیداصغر (۱۳۹۳). تاریخ ایران در عهد ساسانیان. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۶۵). التنبیه و الاشراف، مترجم ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مشکور، محمدجواد (۱۳۶۷). تاریخ سیاسی ساسانیان، ج ۱، تهران: دنیای کتاب، چاپ دوم.

موله، م. (۱۳۵۶). ایران باستان، ترجمه ژاله آموزگار. تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول.

مهرآبادی، میترا (۱۳۷۲). خاندان‌های حکومتگر، با مقدمه دکتر محمد جواد مشکور و دکتر احسان اشراقی. تهران: انتشارات فتحی.

میر احمدی، مریم (۱۳۹۰). تاریخ تحولات ایرانشناسی پژوهشی در تاریخ فرهنگ ایران در دوران باستان. تهران: انتشارات طهوری.

نصرالله زاده، سیروس (۱۳۸۴). نام تبارشناسی ساسانیان از آغاز تا هرمز دوم. تهران: سازمان میراث و فرهنگی کشور.

نفیسی، سعید (۱۳۸۴). تاریخ تمدن ایران ساسانی. تهران: انتشارات اساطیر.

نولدکه، تئودور (۱۳۸۸). تاریخ ایران و عربها (تاریخ طبری)، ترجمه عباس زریاب خویی. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ورداسپی، ابوذر (۱۳۵۷). ایران در پویه تاریخ. تهران: انتشارات قلم،

ویسهوفر، یوزف (۱۳۹۳). ایران باستان، ترجمه مرتضی ثاقب فر. تهران: ققنوس.

هرتسفلد، ارنست (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی زاده. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

یاقوت حموی، یاقوب بن عبدالله (۱۳۸۳). معجم البلدان، ترجمه علی نقی منزوی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۶۶). تاریخ یعقوبی، جلد ۱ و ۲، مترجم محمدابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.